Kereszty Géza
Haladás és kereszténység

mű a Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár (PPEK)
– a magyarnyelvű keresztény irodalom tárháza – állományában.

Bővebb felvilágosításért és a könyvtárral kapcsolatos legfrissebb hírekért
látogassa meg a http://www.ppek.hu internetes címet.

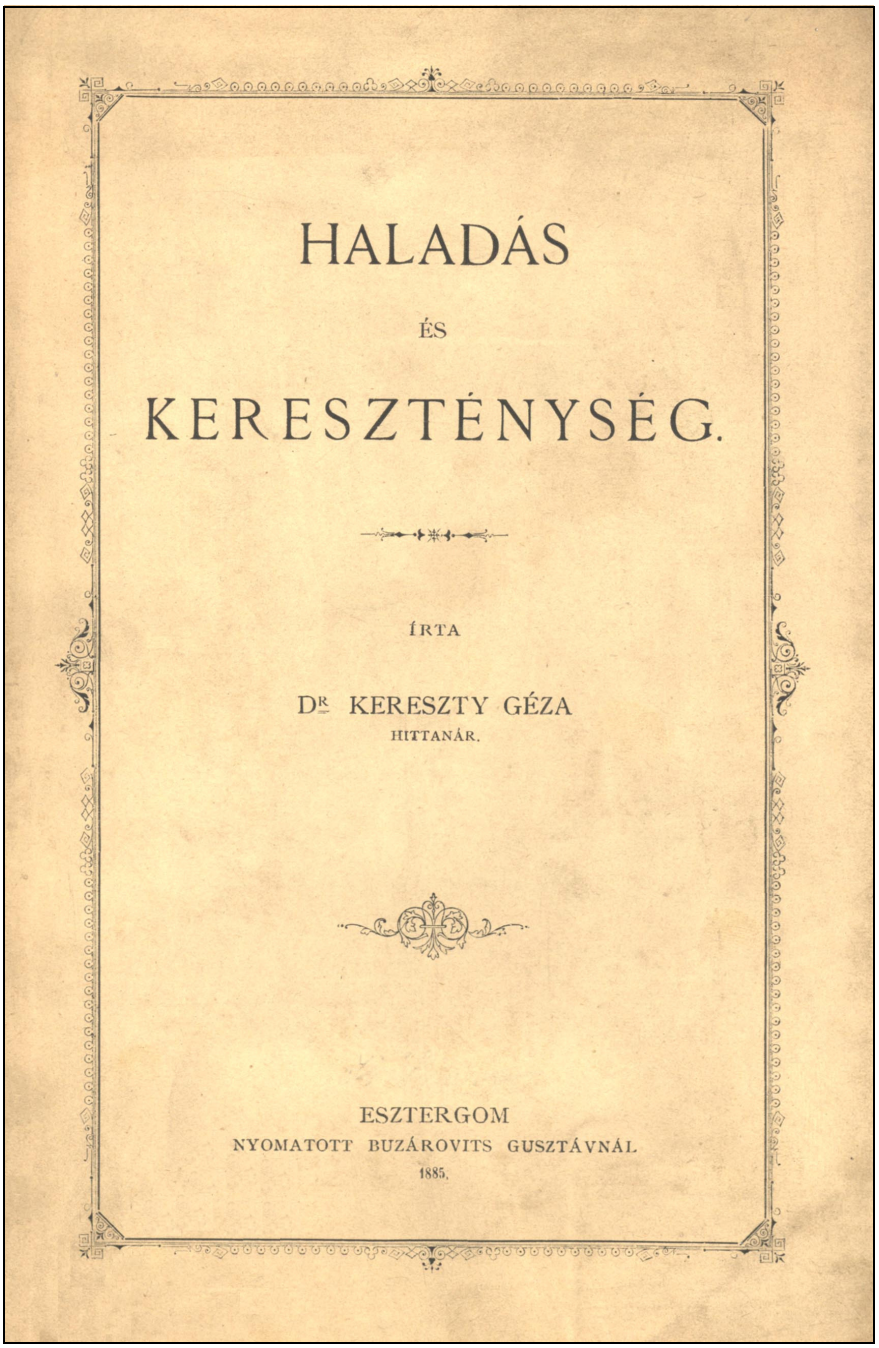

HALADÁS

ÉS

KERESZTÉNYSÉG.

ÍRTA

DR. KERESZTY GÉZA
HITTANÁR.

ESZTERGOM
NYOMATOTT BUZÁROVITS GUSZTÁVNÁL
1885.

Impresszum

Kereszty Géza
hittanár
Haladás és kereszténység

A könyv elektronikus változata

Ez a publikáció az azonos című könyv elektronikus változata. A könyv 1885-ben jelent meg Esztergomban Buzárovits Gusztáv könyvnyomdájában. A szöveget a mai helyesíráshoz igazítottuk.

Tartalomjegyzék

Impresszum 2
Tartalomjegyzék 3
Előszó 4
1. Mi a haladás? 5
2. A haladás kiinduló és célpontja 10
3. A haladás eszménye 16
4. Miben nyilvánuljon a haladás? 18
5. A kereszténység befolyása az erkölcsi haladásra 23
6. A kereszténység befolyása az értelmi haladásra 28
A) A kereszténység befolyása a tudományok fejlődésére 28
B) A kereszténység befolyása a művészetek fejlődésére 36
7. A kereszténység befolyása az anyagi haladásra 41
8. A kereszténység befolyása a társadalmi haladásra 46
9. A kereszténység a haladásnak minden akadályát elhárítja, és minden elemét mozgásba hozza 56
10. Befejezés. A haladás keresztény eszme 60

Előszó

Nem egyszer hallunk vagy olvasunk mindenféleképp variált olyas nyilatkozatokat, melyek szerint a keresztény vallás elvei a haladást megnehezítik, vagy legalább a múltban sokszor megnehezítették, szabad folyásának gátat vetettek. Igaz-e ez? Bírnak-e alappal az ilyes nyilatkozatok?

Jelen szerény kis tanulmány azt tűzte ki magának célul, hogy ezen és hasonló, akár tudatlanságból, akár rosszakaratból eredő nyilatkozatoknak teljes alaptalanságát kimutassa, – sőt bebizonyítsa, hogy éppen a keresztény vallás elvei azok, melyek a valódi haladást mindenkor és minden téren előmozdították.

Haladás! Szép szó, ó de hányféleképpen értelmezik azt korunk gyermekei! Ki-ki saját ízlése szerint érti azt, csaknem mindenki más valamit akar vele kifejezni, és saját óhajait, reményeit, ábrándjait csúsztatja az objektív jelentés helyébe.

Azért ezen esszé mindenekelőtt a haladás meghatározásának kérdésével foglalkozik. Átmegy azután a haladásnak kiinduló- és célpontjára, szól továbbá annak eszményéről. És ez képezi a műnek mintegy általános részét, honnan az átmenet a különösbe azon kérdés fejtegetésével történik, hogy miben kell voltaképpen nyilvánulnia a haladásnak.

A különös rész mind elméletileg, mind gyakorlati alkalmazással a kérdés tulajdonképpeni érdemét tárgyalja, s a kereszténységnek minden igazi haladást elősegítő, áldásos hatását méltányolja az erkölcsi, szellemi, anyagi és társadalmi téren, mint amelyeken a haladásnak nyilvánulnia kell.

Éppen nem szándékom azt állítani, hogy az olvasó e néhány lapon teljesen és kimerítően tárgyalva fogja találni a kereszténység befolyását az emberiségre, annak történelmére, – hiszen ez jóformán lehetetlen is; mert ama befolyásnak, mely a világot átalakította, eredménye óriási, kimeríthetetlen. De, hogy a kereszténység elvei soha gátat nem vetettek az igazi haladásnak, hanem ellenkezőleg, azt a leghathatósabban előmozdították: arról az elfogulatlan olvasó az itt felsorolt adatokból is, remélem, meg fog győződni.

A szerző

1. Mi a haladás?

I.

A világtörténelem tanúsága szerint csaknem minden korszaknak, ha nem minden századnak, volt bizonyos eszméje, saját iránya, mely nemcsak egyes kiváló férfiakban jutott érvényre, hanem magára a történelmi fontosságú események fejlődésére is kihatott, – volt valami jelszava, mely általánosan, mindenütt hangzott, s mindenkinél visszhangra talált, nem mint üres szólam, hanem mint kifejezője az egész kor törekvéseinek, mely uralmat volt képes gyakorolni az összes kedélyek felett.

Ne menjünk vissza az ókor harcias népeinek hódításvágyára, ne szóljunk a felfedezések koráról,

– legyen elég emlékeztetnünk például a XVI. századra, melyben valamennyi eszme, törekvés, sőt szenvedély egy és ugyanazon irányban találkozott, egy és ugyanazon jelszót harsogtatta: a *reform* jelszavát;

– vagy a XVIII. századra, melyben ismét egy szó tartotta feszültségben az elméket, izgatottságban a kedélyeket, lázas tevékenységben az akarat erőit: a *szabadság* szava; ez volt ama zászlóra írva, mely köré az egész világ népei szinte őrjöngő lelkesüléssel csoportosultak.

Vajon van-e a mi korunknak is ily saját, különösen kifejezett iránya, eszméje? Vajon hangzik-e a XIX. században is egy hatalmas jelszó, mely befolyásolja a kedélyeket? S ha igen, melyik az?

Csak kevéssé kell hallgatóznunk, csak némileg érintkeznünk a külvilággal, és lehetetlen, hogy ne halljuk ezt a jelszót, mely túlszárnyalva minden egyebet, uralkodóvá lett, – mely mindenkinek ajkairól hangzik, s mindenkinél lelkesült visszhangot kelt.

E jelszó: *haladás!*

Ezt halljuk fennen hangoztatni a parlamentekben, ezt a tudományos körökben, erről beszél a művész, erről a kereskedő, haladást kiált a gyáros gépeinek zaja között, haladást a demagóg a népgyűléseken, szóval: mindenütt, a nép minden rétegében a haladásnak szép neve hangzik folytonosan. Bizonyos varázserővel látszik bírni e szó, mely mindenkit elbűvöl, bizonyos uralmat látszik gyakorolni, mely hovatovább nem akar korlátokat tűrni.

De vajon mi legyen tulajdonképpen ez a haladás? Mit foglal magában e szó oly különöst, vonzót, csábítót, mely gyönyörködtesse az egész világot? A szónak értelmét, jelentését akarjuk keresni. Amióta az embereknek részint gyarlósága, részint – sokszor – rosszakarata kiforgatta a szókat értelmükből, hogy céljainak szolgáivá tehesse azokat, kénytelenek vagyunk ezt tenni. Azóta a szó maga holtnak mondható, melynek csak értelmezése ad életet. Kétszeresen fontos ez oly szóknál, melyek egy kornak jelszavává lettek, melyek oly roppant jelentőséghez jutottak, hogy a kedélyek felett uralkodnak, – s melyek éppen e nagy jelentőségük folytán jólétet és boldogságot rejtenek méhükben, ha az igazság által értelmeztetnek, de nyomort és szerencsétlenséget, ha a tévely lett tolmácsukká. Tekintsük tehát közelebbről, és pedig lehetőleg tárgyilagosan korunk jelszavát, figyeljük meg annak értelmét.

Mi a haladás? Általánosságban, eredetileg a haladás folytonos előbbre és előbbre lépést jelent. Átvitt értelemben vett alapfogalmát tekintve, emelkedést a kisebb fokról a nagyobbra, a kevésbé tökéletesről a tökéletesebbre. Végül, egész határozottan: az értelemmel és szabad akarattal felruházott lényre nézve a *haladás nem egyéb, mint annak önkéntes közeledése saját céljához,* öntudatos felemelkedése saját eszményéhez, – mozgása alulról felfelé, mellyel lépésről-lépésre közelebb jut mindig szemmel tartott, óhajtott céljához.

Íme, ez a haladás. És ezen értelemben véve azt, kell-e csodálkoznunk, ha a haladás neve mindenütt, ahol csak felhangzik, tetszést arat? Hisz ez a haladás a legjogosultabb valami, mint amely a legszorosabban össze van forrva minden élő teremtménynek természetével. –

Minden teremtett élet a mozgásban nyilvánul, első törekvése felemelkedni, kiterjeszkedni, növekedni azon határokig, melyeket, mint fejlődésének végpontját a Teremtő[1] szabott eléje. Mennyivel inkább tulajdona ezen törekvés szükségképpen az embernek, az értelemmel, szabad akarattal bíró lénynek! Dacára földi nyomorának, érzi ő, hogy képes a tökélyesbülésre, kell éreznie, hogy nem lehetetlen számára egy bizonyos tökély elérése, és a lehetőségnek ez érzete kiolthatatlan vágyat ébreszt benne ugyane tökély elérésére. Azon perctől fogva, hogy ezt fölfogta, ama tökélyre vannak irányozva gondolatai, vágyai, – ez vonzza őt hatalmasan, ez rugója tetteinek, ez sarkallja őt, hogy törekedjék mindenkor a legnemesebbre, a legszebbre, a legtökéletesebbre.

És ez nemcsak egyikünkben vagy másikunkban van így; ez általános, mindegyikünkkel közös; az egész emberiség törekszik a tökélyesbülésre, és a vágy, mely lelkesíti minden egyesnek, és valamennyinek kedélyét, – az igyekvés, mely foglalkoztatja minden egyesnek és valamennyinek szellemét: mondhatni, egy vággyá, egy igyekvéssé olvad össze, mely az emberiséget, mintha egy lény volna, rendeltetésének útjára tereli.

Igen; mert rendeltelésének kell, hogy tekintse a tökélyesbülést, melytől magát senki el nem vonhatja; mert, habár érzi az ember tökéletlenségét, mégis óhajtja a tökélyt, óhajtja a legbensőbben, legerősebben. És íme ez az óhaj a tökély után nem más, mint törekvés a haladásra, s így a haladás ösztöne – ha szabad e kifejezéssel élnünk – kétségkívül a *legjogosultabb* valami, maga a haladás pedig a legnemesebb hivatása az embernek.

Csoda-e tehát, ha a „haladás” szó korunknak kedvenc szava, csoda-e, ha a gondolkozók részéről is tapsokban részesül?

Legkevésbé sem. A haladást meggátolni akarni, azt megtiltani, merénylet volna az ember ellen, engedetlenség az Isten ellen, ki a tökélyesbülés utáni erős, hatalmas vágyat belénk oltotta.

Mert nemcsak jogosult, hanem roppant hatalmas, vagy mondjuk ki, a leghatalmasabb a haladás ösztöne, a tökélyesbülés utáni vágy az emberiségben. Miért? Mert oly húrokkal áll benső összeköttetésben, melyek leghatásosabban buzdítanak minket tevékenységre. Ilyen például a remény. A *remény* súgja az embernek, hogy képes erre vagy arra, aki nem remél, nem is képes semmire. A remény azon erő, mely megizmosítja a munkás karjait, mely tovább és mindig tovább készteti kutatni a tudóst, mely mindig előbbre serkent mindenkit. – Ilyen továbbá a *tudásvágy,* a természetes hajlam kiterjeszkedni minden lehető ágára az emberi tudásnak, mindig nagyobb és nagyobb tért foglalni minden képzelhető ismeretben, – mely hajlam sokkal élénkebb, mint volt a világhódítóké, országokat, nemzeteket hajtani uralmuk alá.

Ki tagadhatná ezen, a haladás ösztönét oly hatalmasan tápláló tényezőknek lélektani alapját? Ha tehát ez ösztön nemcsak jogosult, hanem egyszersmind oly erős, meg kell-e ütköznünk, kérdjük újra, azon hatáson, melyet a „haladás” szó a kedélyekre gyakorol?

Hát még, ha hozzá vesszük ama körülményt, hogy ezen, első pillanatra oly általános fogalmat kifejező szóban, dacára minden definíciónak, mindenki azt keresi, amit óhajt, azt fedezi fel, amit magának képzel; mert maga a szó tetszik legtöbbnek, melynek objektív értelme nem lévén előttük világos, azt ki-ki saját ínye szerint határozza meg, – omne ignotum pro magnifico est, mondja már Tacitus; – ha továbbá meggondoljuk, hogy a „haladás” szó ugyancsak mindjárt első tekintetre a jövő felé fordult arccal mutatja be magát, ami a legtöbb emberre, kik sem múltjukban, sem a jelenben nem látnak vigaszteljest, s csak a jövő gondolatánál telnek el bizalommal, szintén nagy csáberővel kell, hogy bírjon: – hogy ne találnánk természetesnek, ha a haladásnak nemcsak eszméje, de már puszta neve is nimbusszal van körülvéve, s varázs hatást képes gyakorolni századunk gyermekeire? Szirén-

[1] Az ateizmussal, mint oly tévellyel, mely, mint elméleti bölcsészet, képtelenség, esztelenség, – mely pillanatra sem fér meg a tisztult öntudattal és józan ésszel, s az észnek, lelkiismeretnek csak abnormis állapotában jött létre, – szóba nem állhatunk. (Vö. Karsch: Material, rationalismus, kereszténység. Nagyvárad, 1875. 19. l.)

szava csodákat ígér, mozgásba hozza a lélek titkos rugóit: a reményt és tudásvágyat, kilátásba helyez mindent, amit az ember kívánhat, a szív legérzékenyebb húrjait érinti, melyek legjogosultabb, leghatalmasabb vonzalmaival hangzanak össze, – ez a bűvereje a „haladás” szónak.

Ámde mennél jogosultabb, mennél hatalmasabb azon hajlam, mely az embert a haladásra, a folytonos tökélyesbülésre készteti: annál fontosabb, annál lényegesebb annak biztos, helyes irányt adni. Minden erő csak saját útján működhetik haszonnal, melytől, ha eltér, romokkal fogja jelölni tévesztett pályáját. Példa erre a mindennapi tapasztalás, mely szomorúan regisztrálja a balesetek, szerencsétlenségek hosszú sorát, s okul mit hoz fel? Azt, hogy az erők szükséges, nekik kimért irányuktól eltértek. Amint ez a fizikai erőkre nézve áll, épp úgy áll a szellemi erőkre nézve is. Hányszor idézték elő éppen a legnemesebb indulatok, a legmagasztosabb eszmék a legborzasztóbb szerencsétlenségeket, mert tévútra kerültek! Hányszor lett a nemes versenyből irigység, az igazságosságból aljas bosszú, még a vallási érzelem is – az embernek legszentebb érzelme – babonává, rémes fanatizmussá fajulhatott, ha a szenvedélyek és tévedések vihara által elragadtatott! Sőt éppen a nemesebb hajlamok erősebb vonzást gyakorolnak az emberre, anélkül, hogy a szenvedélyek és tévedések befolyásától mentek maradnának, s innen a nagymérvű bukás; ez lélektanilag bizonyos.

És így a haladás ösztöne is, mely amellett, hogy a legjogosultabb, egyszersmind a leghatalmasabb is az emberben: amily bámulandó, nagyszerű eredményeket létesíthet, ha az igaz úton érvényesül, oly irtóztató rombolást fog véghezvinni, ha téves irányba tereltetett. S akkor e rombolás ki fog hatni az egész emberiségre; mert maga az erő, a haladás ösztönének óriási ereje nem egyesekben, hanem az egész emberiségben van szétterjedve, áthatja az egészet, az egész emberiség lesz vesztett irányának áldozata. Az ember gyarló, a magasabb igazságok megismeréséhez nem csekély fáradságot kénytelen kifejteni; értelme, kutató elméje vajmi könnyen szegődik hajlamának szolgálatába, s fogva tartatik általa, úgy, hogy tévedéseit is igazságoknak hiszi. Mily könnyen adhatja a haladás nevét oly lépéseknek, oly igyekvéseknek is, melyek tulajdonképp hátramaradást, süllyedést jeleznek! S mi lenne az eredmény, ha ily tévedés általánossá válnék egy egész népben? Fog-e az haladni? Nem, ez lehetetlen, saját maga ellen fogná fordítani a hatalmas erőt, melyet a haladás ösztöne ad kezeibe; tévúton, oly tévúton fog rohanni, melyről Szent Ágoston sóhajtva mondja: magni passus extra viam, – mely azt végromlásra vinné.

Íme tehát, ezt a szót, a „haladás” szót tűzte századunk zászlajára jelszó gyanánt, ez századunknak eszméje, szenvedélye, e szó fogja talán egykor a történelemben a XIX. századot jellemezni, mint melyben annak minden törekvése összpontosult.

Kiket érdekeljen tehát közelebbről a haladás kérdésének behatóbb kutatása, mint minket, kik e szót annyiszor halljuk, és kik utódainkkal együtt azon roppant erőnek hatásait érezni fogjuk, melyet e szó méhében rejt, kik azon kimondhatatlanul kínos kérdőjel előtt állunk, vajon e hatások jótékonyak lesznek-e vagy sem, – ami egy azon kérdéssel: vajon helyes irányban működik-e azon roppant erő, – avagy katasztrófák előtt állunk, melyek amaz erő tévesztett irányából fognak származni?

II.

Egy óriásnak kell valahol léteznie, ki képes legyen a haladás ösztönében rejlő erőt olyképpen mozgásba hozni, hogy annak egyszersmind a helyes irányt megadja, – egy bölcsnek, ki meghatározza, melyik a haladásnak igazi útja, melyen eredményei áldásdúsak lesznek, az egyetlen út, melyen kívül halomra fogna dönteni mindent, és saját nevét meghazudtolni, – egy tekintélynek, mely eszményt állítson a haladásnak. Ki ezen óriás? ki ez a bölcs? hol ezen tekintély?

Tán a racionalistáknál, kik az emberi bölcsességet imádva, mindazt elvetik, amit gyönge eszükkel föl nem érnek? Vagy talán a materialistáknál, kik magát a természettörvényt, az észigazságokat, tehát a haladás első feltételét tagadják? Avagy talán azon

„természettudósoknál”, kik a gondolatot puszta agyváladéknak, az embert magát állatnak mondják, és ugyanakkor, midőn az unalomig emlegetik a szabad tudományt, eltagadják az embertől a szellemet?

Bizonyára nem.

Ezen óriási hatalmat a kereszténység bírja magában, ezt a bölcsességet a kereszténység isteni tanai tartalmazzák, ezt a tekintélyt a kereszténység hordozza homlokán.

Hogyan? Hiszen igen sokan éppen e címen szeretik a kereszténységet megtámadni, éppen a haladás nevében ócsárolni, mint olyat, mely már túlhaladott álláspontot képvisel, mely nem akar, sőt nem is bír haladni!

Erélyesen utasítjuk vissza e vádakat, és ismételve kimondjuk, hogy azért, mivel a múlt a kereszténységé, mivel már közel kétezer esztendeje létezik: nem mond le a jövőről, sőt, hogy éppen e közel kétezer éves léte alatt megmutatta, hogy minden igaz haladásnak ő volt hordozója, eszközlője, – kimondjuk, hogy a kereszténység, és pedig kizárólag a kereszténység[2] képes s van hivatva mind a jelenben mind a jövőben arra, hogy a haladásnak biztos és helyes irányt adjon, kimondjuk végre, hogy maga a haladás keresztény eszme.

Mert ámbár a kereszténység, isteni Alapítójának szavaihoz híven, mindenekelőtt az Isten országát keresi, mindenek fölött az Isten dicsőségét és a lelkek üdvét célozza, – ámbár a földi dolgokat az örökkévalóknak szempontjából ítéli meg: mégis magasztos tanainak bő forrása túlárad, s kiterjeszti áldásait a földi életnek minden viszonyára, minden fázisára; az új erők, melyeket a Megváltó a földre hozott, nem működhetnek anélkül, hogy a természeti rendet is át ne hatnák. S ha már egy Montesquieu így kiáltott fel: „Csodálatos! a keresztény vallás, melynek úgy látszik, mintha nem lenne más feladata, mint a túlvilági boldogság, megalapította a földi boldogságot is”:[3] – mennyivel inkább kell egy elfogulatlan, igazságszerető férfiúnak elismerni a kereszténység ebbeli érdemeit?

A drágagyöngyről vett hasonlatában az Üdvözítő az Isten országát, mint egyetlen szükségest tünteti ugyan fel, de ugyanő, ugyanezen Isten-országát a kovászhoz is hasonlítja, mely az egész tésztát áthatja, mint a kereszténység is az egész világot eltölti szellemével; – keresi az Isten országát és az ő igazságát, de a többi is megadatott neki; – a leghatalmasabb, legkiterjedtebb civilizáló hatalommá lett a világban, úgyannyira, hogy az európai műveltség lényegében ma sem más, mint keresztény.

S ez nem is lehet másképp. „A világtörténelem nagy korszakai”, – mondja Müller M. – „nem alakulnak országok alapítása és szétromboltatása szerint, sem népvándorlások vagy francia forradalmak szerint. Ez mind külső, oly eseményekből összeállott történet, melyek csak azok előtt tűnnek fel óriásiaknak, világrendítőknek, kik sem messze, sem mélyen látni nem képesek. *Az emberiség igazi történelme a vallástörténelem,* ama csodálatos utak, melyeken az emberi nem különböző családjai azon célra törekedtek, hogy Istent valóban megismerjék, s e megismerés és szeretet által hozzá közelítsenek. Ez az alap, melyen minden profán történelem nyugszik, ez a történelem fáklyája, szelleme, tulajdonképpeni élete.”[4]

Az igazi haladásnak soha nem volt, nem lesz, nem is lehet ellensége a kereszténység, azon kereszténység, melynek tanai: „Legyetek tehát tökéletesek, mint a ti mennyei Atyátok is tökéletes”,[5] – „mindenestől növekedjünk abban, ki a fő, Krisztusban”;[6] mert e parancs, e felhívás minden ember előtt megnyitja a haladás pályáját, s annak követését egyenesen kötelességévé teszi; és ezért a kereszténység az igazi haladásnak nemcsak gátat nem vet, hanem annak valóságos eszközlője, sőt többet mondunk, kizárólagos eszközlője.

---

[2] A „kereszténység” alatt munkánk folyamában nem értjük a keresztény népek összességét, hanem a keresztény vallás tanainak komplexusát, annak szellemét, egész irányát.
[3] Esprit des lois XXIV, 3.
[4] Essays I. k. 1869. 17. l.
[5] Mt 5,48.
[6] Ef 4,15.

Ezen igazságot szándékunk e munka folyamán a keresztény elvekből magukból, nem különben a történelem és józan ész világánál kimutatni, tények felsorolásával bebizonyítani. Az elfogulatlan, őszinte igazságszeretet el fogja némítani, reméljük, a visszhangot, melyet egyes, részint fölületes, részint rosszakaratú hangadóknak a kereszténység ellen a haladás nevében felhozott vádjai netán itt-ott keltettek volna.

2. A haladás kiinduló és célpontja

A haladás fogalmánál fogva mozgás, s a mozgás ismét okvetlenül kiinduló- és célpontot tételez fel. Aki tehát az emberi haladásról akar értekezni, első feladatának tekintse e két kérdésre megfelelni: Honnan? Hová? – Honnan indul ki az emberi haladás, és mi annak célja?

És íme, ha kutatjuk az emberek bölcselmi rendszereit, elméleteit: azt vagyunk kénytelenek tapasztalni, hogy már e két alapkérdésre nézve sincsenek tisztában önmagukkal, képtelenek azokra megfelelni. Csakis a kereszténység, egyedül ez ad kielégítő feleletet e két alapkérdésre. Bármely más, a keresztény alapról letévedt bölcsészet üres szólamokkal, nagyszavú, titokteljes érthetetlenséggel igyekszik kimenekülni ezen főkérdések Scyllája és Charybdise közül, s mivel egyebet nem tud mondani, így szólal meg: Az emberiség két misztérium között mozog, a kezdet és a cél misztériuma között. (Az ókor régi rendszereit nem is említjük.)

Csakhogy az emberi szellemet az ily üres szóhalmaz ki nem elégíti, alapos magyarázat után sóvárog az. Ezt pedig csak a keresztény tan adja meg.

I.

Vegyük mindjárt első sorban az emberi haladás *kiinduló pontját* szemügyre, s meg fogjuk látni, mily tiszta világosságban állítja azt elénk a kereszténység, három alaptanában. – Egyáltalában, az ember eredetének kérdését más úton nem is lehet megoldani, mint vagy a teremtés elfogadásával, vagy a panteizmus hirdetésével. Mit tesznek már most azok, kik a kereszténységet a haladásra képtelennek szeretik állítgatni? Bármennyire ellenkezzék is a panteizmus[7] mind főelvében, mind következményeiben a józan ésszel, mégis ehhez folyamodnak; miután a haladásnak kiinduló pontját teljesen nem ignorálhatván, valamit arra nézve meg kell állapítaniuk. Tudományos ráncokba szedik tehát arcaikat, sokat beszélnek az ember isteniségéről, hogyan származik ő az Istentől, miként a növény gyökeréből, vagy az illat a virágból, stb. Szerintük tehát az ember nem más, mint Istennek fejlődése, emanatiója, következésképp a haladás sem más – mint Isten, ki magát fejleszti, ki kezdet és vég nélkül változatosan mozog örökké, – nem más, mint isteni, de esetleges mozgás, kiinduló és célpont nélkül, irány nélkül. Íme, még azt sem érik el, amit akarnak, a kiinduló pont némi meghatározását.

Igen szellemesen és nem minden gúny nélkül, de híven állítja elénk e költői tanokat egy jeles francia szónok: „Az utolsó világképzést követő napon” – így tanít e szegény bölcsészet– „az élet nem volt egyéb egy nagyszerű lélekvándorlásnál, mely alakról-alakra, az aggregátumról tenyészésre, a tenyészésről az érzékenységre, erről az ösztönre, az ösztönről az értelemre haladt egy utolsó típus felé, melyet még máig sem ért el. – Elérkezett az utolsó misztérium órája: a föld feszült várakozásban volt; ekkor megjelenik az ember, nejét kezén vezetve, s a kezdődő hajnal pírhoz hasonlóan, a gondolat fönségét viselve homlokán. Hogy jött ő először létre? Mily önnemzés által? mily termékenyítés által? Mily báb rejtette az ő csöndes tenyészéletét ama napig, melyen a napvilágra jöhetett? Ezt csak az tudja, ki az első teremtés formáját eltörve, annak romjait messze szétszórta.”[8]

Valóban nevetséges lenne ez új Mózesek hosszadalmas elmélete, ha nem lenne oly szomorú látni, mennyire megromolhatik, mennyire elkorcsosulhat az emberi elme, midőn ily

[7] Különben a panteizmus csak szoros következménye a racionalizmusnak; mert, ha az emberi ész a mérvadó, még az isteni igazságokra is, akkor ez az ész az isten, s ez ismét hová visz? a legdurvább materializmusra.
[8] P. Felix S. J. der Fortschritt durch d. Christenthum, deutsch von Schiel. Wien 1858. I. 66. l.

özönére szorul a szóvirágoknak, hogy ürességét, a tannak teljes hiányát a rövidlátók számára elpalástolja! Mi más e szószaporítás, mint kételkedő szkepticizmus és merő tudatlanság?

S ha mások ismét más alakba öntvén okoskodásaikat, az ősemberről kezdenek regélni, hogy az nagyobb volt, hogy ciklopsz és titán volt, vagy éppen ellenkezőleg, hogy kisebb volt és nagyobb lett, hogy húsevő, hogy növényevő volt, pásztor volt, vadász volt, végre, tudományos tapasztalásaikra hivatkozva, nagy garral kimondják, hogy vadember volt, – vajon megfelelnek-e a kérdésre: honnan indul ki az emberi haladás? Ó legkevésbé sem, hiszen e felsorolt állításaikat sem képesek bebizonyítani, hipotéziseket állítanak fel, találgatnak és kételkednek, nem hogy egy határozott kiinduló pontot állapíthatnának meg. Mert, hát a vadember mögött már semmi sincs? Tökélyesbült lény a vadember, avagy elfajult? Ő-e a kiinduló pont, honnan folyton emelkedik, vagy talán más volt azelőtt és vaddá lett? Bizony csak valljátok be, semmit sem tudtok, csupa sejtelem, kétely összes tudástok, nem meritek mondani, hogy hisztek, azért mondjátok, hogy sejtetek. A gőg elnyomja az őszinteséget.

Hiába, az emberi haladás kiinduló pontja előttünk mindaddig áthatatlan homályba lesz burkolva, míg a keresztény tant az ember eredetéről el nem fogadjuk, csakis ez mutatja meg haladásának is kiinduló pontját.

Míg ugyanazok, kik annyira negélyzik a sötétségtől való irtózást, éppen a haladásnak, ezen bálványuknak eredetére nézve a legtitokzatosabb homályt nemcsak eltűrik, hanem még terjesztik: addig a kereszténység tana tisztán és egyszerűen, érthetően és világosan kimondja, hogy az Isten az embert szabad akaratával, semmiből teremtette. Mindenható erejével a föld agyagából formálta testét, azon összhangteljes testet, mely minden, az alsóbbrendű teremtmények közt szétszórt szépséget egyesít magában, s halhatatlan lelket lehelt belé, melyre képének és hasonlatosságának jellegét nyomta. Vágyat oltott belé az örökkévaló, a tökéletes után, hatalmat adott neki a többi teremtmény felett, ítélőtehetséget, értelmet telve tudással, szívet telve szeretettel, s megmutatva neki a jót és rosszat, szabad akarattal ruházta fel őt, hogy válasszon az egyik és a másik között.

Ez tehát az ember első megjelenése, nem titkos természeti erőnek fejlődése folytán, hanem a Teremtő mindenható ereje által, – nem, mint egy mindenféle fázisokon átment lény, hanem mint maga az ember, a maga valódi szépségében, tökélyében áll ő előttünk.

Ez az első alaptan, a *teremtés* tana. De ez még nem helyezi teljes világosságba a haladás kiinduló pontját. Mert íme szemünkbe ötlik a nyomor, a szenvedések hosszú sorozata, feltárulnak előttünk a gonoszság rémképei, melyek századról századra megújultak, s ma is folyton megújulnak. Hogyan lehet ezeket megegyeztetni amaz eredeti tisztasággal, tökéllyel, melyben az ember Isten alkotó kezeiből kilépett?

Ismét a keresztény tan az, mely e kérdésre oly tisztán és érthetően felel meg, mint azt csak az igazság teheti.

Az ember bukása, bűnbeesése, s csakis ez magyarázza meg mindama szomorú jelenségeket, csakis ez fejti meg az évezredek nyomorát. Semmi más nem képes ezekre vonatkozólag felvilágosítást nyújtani, mint egyedül ama sötét pont, mely nélkül, mint egy szellemdús író megjegyzi, sehol sincs világosság. – Persze, hogy a racionalisztikus, panteisztikus, szóval kereszténynellenes bölcsészetnek a bűnbeesésről s ennek következményeiről szóló tan sehogy sem tetszik, de mivel alapos ellenvéleményt felállítani képtelen, – mit tehet? Vagy közönyt színlel, és mindegynek mondja, akár eredetében volt nyomorult az ember, akár később lett azzá, csak haladást tanúsítson, – vagy pedig egyszerűen tagad minden rosszat az emberben, legföljebb relatíve rossznak nevezvén el azt.

Ámde hogyan lehetne ránk nézve, kik a haladásnak kiinduló pontját akarjuk megismerni, hogy megvilágíthassuk annak menetét, közönyös az ezernyi bajnak kezdete, forrása? Hogyan mondhatnók mindegynek az ember haladására nézve, akár ő oka saját nyomorának, akár nem? Avagy miképpen lehet azt eltagadni, amit mindegyikünk erkölcsi érzése hangosan hirdet, a különbséget a jó és rossz közt? Hiszen akkor kénytelenek e bölcs férfiak haladásnak kikiáltani mindazt, amit ki-ki benső, erkölcsi érzésénél fogva rossznak ítél, haladásnak még

azt is, ami az előbbi jót netán megsemmisítette, – kénytelenek szentesíteni minden elnyomást, minden bűnt, minden erőszakosságot. Hiszen, ha a bibliai történet mítosz, mely azon fogalmat takarja, hogy az ember, kiben, mint gyermekben, szunnyadtak a szellemi tehetségek, csak akkor ébredt öntudatra, akkor lépett szabad akaratának birtokába, mikor a megismert erkölcsi törvényt öntudatosan áthágva, elhagyta tudatlanságának békés paradicsomát, s az értelem és szabadság viharos mozgalmainak tette ki magát: akkor a legnagyobb lépés az ember haladásában az öntudatos kötelességmulasztás, és bukása a legnagyobb haladás! Íme, ily ügyetlenségekbe, ily tévedésekbe esnek azok, kik tagadják a keresztény dogmát, mely különben, homályosan ugyan, de mégis feltalálható minden népnek egy ősbukásról megemlékező vallásos hagyományaiban is. Félre tehát ezen erőlködésekkel, maradjunk a tiszta, pozitív igazságnál, mely nem hagy fenn helyet a kételynek.

A kereszténység tana ez az igazság, szerinte *az ember elesett,* elesett szabad akaratából, öntudatos nagyravágyásból, elesett, mint az egész emberi nem képviselője, – azért bűnhődött, és bűnhődött vele az egész emberi nem, mely tőle, az első embertől származott. „Egy ember által jött be e világra a bűn, és a bűn által a halál, és úgy minden emberekre elhatott a halál, kiben mindnyájan vétkeztek.”[9]

A lelki halállal, melyet a bűn maga után von, minden süllyedés kezdete beoltatott az emberiségbe, meggyöngültek a szellemi tehetségek, az értelem és akarat megromlottak, felszabadultak a szenvedélyek, felébredt a kívánság (concupiscentia), minden rossznak fészke. Borzasztó lejtőn van azóta az ember, melyen folyton bukhatik, egész végig, odáig, hol örökre el van választva Istenétől, hacsak valami módon vissza nem tartatik, – ahelyett, hogy rendeltetésének megfelelve, hozzá eljutna.

Ez tehát a második főtan, az eredeti bűnről – mint azt az egyház nevezi, – szóló tan, mely a haladás kiindulópontját megvilágítja; mert megcáfolva a szükségképpeni, kikerülhetetlen haladás elméletét, teljesen megoldja az erkölcsi rossznak kérdését, s ezt mint a haladás ellentétét tünteti fel. Ennélfogva, minden haladásnak, mindenkorra sine qua non föltétele a szenvedélyek ellen való küzdés lesz, nem pedig azoknak minden törvény alóli felszabadítása, – folytonos, szünet nélküli, elfáradást nem ismerő harc a rossz hajlamok ellen; mert „küzdelem az ember élete e földön.”[10] Ez a haladásnak törvénye.

Azonban, hogyan küzdjön a gyönge ember szünet nélkül, egész életében, minden nehézség és akadály dacára, oly kitartással, melynek soha elfáradnia nem szabad, nehogy összes sikerei romba dőljenek, – midőn éppen az első bűn által, e nagy katasztrófa folytán meggyöngültek szellemi tehetségei, s megromlott akarata a rosszra hajlik?

Ismét a keresztény kinyilatkoztatás az, mely nekünk ezen oly fontos kérdésre teljesen kielégítő válasszal szolgál, midőn az *elégtétel* tanát elénk állítja.

Az ember vétkezett, az ember bűnhődött: ezt követelte az Isten végtelen igazságossága, – de már a büntetés kihirdetésénél felcsillámlott végtelen irgalmának fénysugara is, mely nem engedte az embert minden remény, minden kilátás nélkül a menekvésre, elveszni. Ádám és vele az egész emberi nem, az első bukás folytán oly süllyedésre hajlik, mely őt végromlással fenyegeti; – de egy második Ádám, íme, feltartóztatja őt esésében, Megváltójává lesz, „és valamint egy ember engedetlensége által sokan bűnösökké lettek: úgy egynek engedelmessége által sokan lesznek igazakká”,[11] – s „valamint egynek vétke által minden emberre szállott a kárhozat, úgy egynek igazsága által minden emberre az élet megigazulása.”[12] Így lett az Istenember közvetítő az Isten és ember közt, eleget tevén a bűn sérelméért; így lett Ő, miután az ember áthágta a haladás első törvényét, az isteni irgalom folytán újra lehetséges haladásnak, az emberiség igazi haladásának kiinduló pontja; azért

[9] Róm 5,12.
[10] Jób 7,1.
[11] Róm 5,19.
[12] Róm 5,18.

fohászkodott utána az emberiség négy évezreden át, azért lett Ő a példakép, melyet követnünk kell, kiben minden megújíttatott,[13] ki „az út, az igazság és az élet;”[14] mert kijelölte a haladás útját, mely e földön van, habár célja az örökkévalóságban van. Benne, általa lett az ember újból képes a haladásra, tőle, ki az „alfa és ómega, a kezdet és vég”[15], indult ki a haladás, hogy századokon át terjedjen.

Íme ez a haladásnak credója, alapja, melyhez szilárdan ragaszkodunk, nem rettenve meg azoknak nagy számától, kik erőlködnek, hogy egészen más elvekre fektessék a haladást, kik szerint a kereszténység kezdettől fogva egyebet sem tett az emberiségre nézve, mint annak folytonos süllyedését mozdította elő, – kiknek elég az ember saját tevékenysége, hogy leküzdje az akadályokat, melyek bárhonnan eredjenek, de tényleg léteznek; kiknél a szellemi haladást csakis az emberi ész, a társadalmit tisztán a „testvériség” eszméjének terjedése, az anyagit pusztán a találékonyság, az egész erkölcsi haladást végre kizárólag az emberi akarat eszközli. Megmaradunk az igazságnál; mert a keresztény elv éppen nem semmisíti meg az észt, hanem a hit világossága által könnyíti haladását; sem az akaratot, mely szükséges az erkölcsi haladásra, de isteni segély nélkül semmit sem tehet, – nem bénítja a keresztény elv a testvériséget sem a társadalmi haladásra nézve, sőt azt az isteni és felebaráti szeretet parancsa által a legszélesebb alapokra fekteti, – s még az anyagi haladást is megnemesíti, amennyiben azt a keresztény erkölcstan szabványai szerint intézve, nem az ember istenítésére, hanem, mint mindent, az Isten dicsőségére irányozza. Ezért ragaszkodunk álláspontunkhoz, s míg az említett bölcselőknek be kellene látniuk, hogy nem elég erősek mindent, ami gyönge, megszilárdítani, – nem elég felvilágosultak mindent, ami homályos, megmagyarázni, nem elég hatalmasak, önerejükből a világ haladását létesíteni: addig mi, őszinték lévén, a teremtés, bűnbeesés és megváltás dogmái által máris megvilágítva látjuk a pontot, melyből a haladásnak kiindulnia kell.

II.

Valamint kiinduló-, úgy szükségképpen *célpontja* is kell, hogy legyen a haladásnak. A „haladás” szó fogalma követeli, hogy bizonyos végcélja legyen e mozgásnak, úgy, hogy e végcél nélkül az nem is lenne többé haladás, hanem öntudatlan, céltalan bolyongás; tervszerűtlen s így hasztalan erőlködés. „Hová? Meddig?!” Ez épp oly lényeges és szükséges kérdés, mint a „honnan”, ezt épp oly kevéssé lehet mellőzni, kicsinyelni, vagy kikerülni, mint amazt, mihelyt a haladásról akarunk szólani; mert, ha még egyes tetteinkre is áll a közmondás: quidquid agis, prudenter age et respice finem, – mennyivel inkább kell tisztában lennünk egész életünk, összes haladásunk célját illetőleg?

És mégis akadtak, és akadnak tudósok, kik e kérdésen magukat egész könnyedén túltéve, nagy merészen kimondják, hogy a haladásnak határozott célja nincs, hogy nem is lehet; mert – úgy mondják – végtelen, megmérhetetlen a tér, mely a haladásnak a jelenben s jövőben nyílik, e végtelenben futja pályáját a haladás, s mivel vége nincs, célja sincs.

Tehát ismét tagadás, és mindig csak tagadás! Valóban immár jellege lett a tévelynek, mindent, ami határozott, ami körvonalozott, tagadni, – s a bizonytalanhoz, a határozatlanhoz menekülni. Nézzük a tévúton járó bölcsészek elveit bármely dologra nézve, mindig vállvonva a sztereotip „bizonytalan” ítélettel állnak elő. A tudományok és művészetek fejlődésének módja – bizonytalan, mi módon lehetne a háborúkat megszüntetni, a békét megszilárdítani – bizonytalan, hogy kellene a nyomort, a proletarizmust enyhíteni, stb. – mindez bizonytalan. Ezek után lehetne-e ily orákulumok előtt az emberi haladás célpontja más, mint bizonytalan?

[13] Ef 1,10.
[14] Jn 14,6.
[15] Jel 1,8.

Az igazság ellenben mindent nevén nevez meg, mindent meghatároz, mindent világosan állít elénk, nem burkolózik a bizonytalanság felhőinek nimbuszába, erre szüksége nincsen; mert az ily nimbusz csak fölületes és üres emberekre gyakorol hatást.[16] Nevezetesen a haladásra nézve már maga a józan ész elítéli a bizonytalannak elméletét, s követeli, hogy annak célpontja legyen; mert enélkül mindenben a világon csak ellenmondást talál, enélkül maga a „haladás" szó is ellenmondás; mert, mint azt mindjárt eleinte kiemeltük, haladni annyi, mint mozogni, és pedig nem hátra, nem körben, nem ide s tova, hanem öntudatosan előre mozogni. Ám, ha nem ismerem célomat, honnan tudom, vajon előre vagy hátra irányul-e mozgásom? Mutassátok meg célomat, rendeltetésemet, s haladni fogok, – ha ezt tenni nem vagytok képesek, ne is vegyétek a „haladás" szót ajkaitokra! Így szól a józan ész; mert nem tűrheti, hogy fáradsága gyümölcstelen, egész léte céltalan legyen. – Ellenmondás továbbá, ugyancsak már a józan ész ítélőszéke előtt, hogy a Teremtő, ki a csillagok miriádjainak útját meghatározta, éppen az ésszel megáldott embert, a földi teremtés remekét, hagyta volna cél nélkül, s küldte volna oly útra, melynek vége nincs. Hisz ez valódi istenkáromlás; mert oly dőreséget tételez fel az Isten bölcsességéről, milyent az emberi ész el nem követhetne.

Célpontot tehát az emberi haladásnak, meghatározott célpontot! Vándorlás ugyan az élet, de egykor célt akar érni; munka, de mely jutalmat vár; e nélkül minden haladás rosszabb a bukásnál, e nélkül a szívünkbe oltott remény, mely még sem ér el semmit, rosszabb a kétségbeesésnél.

Hol van tehát a haladásnak célpontja? Erre nézve azon felelet lesz mérvadó, melyet egy másik kérdésre adunk, hogy ti. mi az ember rendeltetése, végcélja. Az ember végcélja nem más, mint a boldogság, és pedig állandó boldogság, ezt pedig nem nyújthatja más, mint az abszolút boldogságnak, az Istennek bírása.

Ezt mondja a keresztény tan, s midőn ezt mondja, nem ellenkezik a józan ésszel; nem is ellenkezhetik, mert mindkettő az Istentől adatott.

Mert ha egyszer Isten, ki nem volt kénytelen teremteni, megteremtette a világot, és pedig nem cél nélkül, hanem, mint bölcs lény, bizonnyal valami célból, – és pedig azon lehető legmagasabb célból, hogy saját dicsőségét kinyilatkoztassa: akkor az általa létesített teremtményekben is e saját dicsőségét akarja kinyilatkoztatni; akkor a teremtményeknek sem lehet más végcéljuk, mint az Isten dicsőségének nyilvánítása. Mivel pedig Isten tudatában van végtelen dicsőségének, e világ nélkül is: kell oly lényeknek lenniük a világban, kik természetüknél fogva felismervén Isten dicsőségét az ő műveiben, azt öntudatosan Ő reá vigyék vissza. Ezen lény a földön az ember. Neki, mint eszes lénynek, különösen célja, hogy Istent öntudatosan dicsőítse, neki eszével és szabadságával szolgáljon, mint kit műveiből megtanult ismerni és szeretni. És ebben rejlik, ebben az ismeretben, szeretetben és hódolatban áll az ember legfőbb boldogsága, melynek vágyát a Teremtő belé is oltotta, úgy hogy őt semmi más kielégíteni nem bírja, – és e boldogságnak, hogy csakugyan az legyen, maradandónak, öröknek is kell lennie. Ezért célja, rendeltetése az embernek az örök élet boldogsága Isten bírásában.

Ha pedig ez az egyes embernek célja, akkor az az emberi haladásnak is célpontja. Miért? Mert egyedül Isten képes betölteni azon űrt, melyet a végtelen utáni vágy bennünk létrehoz, s mely minket a folytonos haladásra, a folytonos tökélyesbülésre késztet, – s melyet Ő oltott szívünkbe. „Én vagyok az első és utolsó,"[17] mintha mondaná: Én, ki Teremtőd vagyok, ki lelkedben a végtelen utáni sóvár vágyat alkottam, én vagyok minden haladásodnak célja is, „és a te igen nagy jutalmad."[18] Haladj, de nem cél nélkül, fejlődjél, de nem a bizonytalanba, keress, de nem hasztalanul, hanem Istenhez törekedjél, ott fogsz megpihenni, ott, a boldogság

[16] Vö. Felix id. m. I. 118. kk. ll.
[17] Jel 22,13.
[18] Ter 15,1.

biztos kikötőjében fog hited látásra, reménységed valóságos bírásra változni, csak szereteted fog lángolni mindörökké!

Íme így szól a keresztény tan, és midőn így szól, a legtisztább világosságba helyezi a haladás célpontját, épp úgy, amint határozottan körvonalazta annak kiinduló pontját. A keresztény tan mindent világosan meghatároz, a keresztény egyház „az igazság oszlopa és erőssége”,[19] mely győztesen jő elő minden küzdelemből.

Hogy enyészik el, hogyan foszlik szét ezen világosságnál a „bizonytalan” elméleteknek egész káosza, miképp hull porba azon bölcsészet, mely a jót és rosszat összezavarja! Vagy azt hiszi valaki, hogy megingatja a keresztény alapot a szokásos, de vajmi gyönge ellenvetés: „mi az az örök élet? pihenés? élni annyi, mint mozogni?” Korántsem. Hisz ha ez állna, akkor maga az Isten, ki magából kifelé nem törekedhetik, mert végtelen, s önmagának végtelenül elég, örökös mozdulatlanságra volna kárhoztatva. Van mozgása a földi életnek, de van mozgása a mennyei életnek is, azon életnek, mely szeret és bír, mely átöleli szeretetének soká keresett tárgyát.

Ezen a keresztény tan által megmutatott végcél felé törekszik tehát az ember, öntudatosan, szabad akaratából, és akkor halad, és haladás minden lépése, mely őt e célhoz közelebb hozza, amelytől őt aztán többé semmi el nem választja, – vagy elmarad attól és pedig ismét öntudatosan, mert el akar maradni, s ekkor bukik, süllyed, s mindaz, mi őt céljától elvonja, távoztatja, bukás, süllyedés, mely odáig juthat, hol az ember céljától immár örökre el lesz választva, szakítva.

[19] 1Tim 3,15.

3. A haladás eszménye

A haladásnak kiinduló és célpontját, mint láttuk, a keresztény tan, és csakis a keresztény tan határozza meg világosan, s míg a „tudósok” elméletei homályos kételyekkel, hipotézisekkel igyekeznek ez oly fontos kérdések elől menekülni, addig a keresztény tan, az igazság legbiztosabb jellegével homlokán, önmaga állítja fel azokat, s mindjárt meg is felel reájuk oly módon, mely teljesen kielégíti a búvárkodó lelket. Egyedül ő bírja a kezdet és vég titkát, e két határpontét, melyek között elterül a földi lét, amelyben vándorutunkat megtennünk kell.

Ámde magának ezen útnak is meg kell világíttatnia számunkra, egy vezércsillagra van szükségünk, melynek fényénél biztosan haladjunk, mely nekünk a *helyes irányt* megmutassa, hogy azt szem elől soha nem tévesztve, célunkhoz eljuthassunk. Más szóval: *eszmény* kell a haladásnak, ideál, melyet ki-ki magában megvalósítani törekedjék, s már e törekvés által is mindig közelebb jusson végcéljához.

Azonban, mit értünk tulajdonképpen a haladás eszménye alatt? Nem egy-e az annak céljával? Ó nem. A cél maga az Istennek bírása, s az ebben lévő örök boldogság, – az eszmény pedig egy bizonyos tökély, melynek képe lelki szemeink előtt lebeg, s mely egészen emberi természetünknek felel meg; – a cél a végpont, hová maga egész éltünk irányul, mint ahhoz, minek bírására akarunk eljutni, az eszmény pedig egy előkép, egy típus, melyet ezen élet működésében, minden mozzanatában meg akarunk valósítani; a cél bizonyos nyugalmat, változhatatlanságot fejez ki, éppen azért, mert cél (terminus), – az eszmény pedig folytonos törekvésre való képességet, alkalmasságot tételez fel, ami ez életben van meg, a földi életben (via); végre a cél ugyan az égben van, de nem elérhetetlen, és sokan el is fogják azt érni, kisebb vagy nagyobb fokban, mértékben; – az eszmény pedig e földi életre vonatkozó valami, mely szebb, nagyobb, tökéletesebb, mint mindaz, amit e földön megvalósíthatunk, de amit megvalósítani mégis folyton törekszünk.

Egy konkrét példa talán kissé világosabbá teszi előttünk e nagy különbséget, mely a cél s az eszmény közt fennforog. Tekintsünk egy művészt, festőt vagy szobrászt. Célja mi? Képet vagy szobrot létesíteni, vagy, még tovább menve, az a célja, amiért a munkához fogott. És eszménye mi? Azon vonásokat, azon érzelmeket, melyek a szellemi világban lelke előtt lebegnek, megvalósítani, az anyagi világba áthozni, a vásznon vagy a kőtömbön kifejezni. Célját elérte, de eszményét nem szükségképpen, a tömeg talán bámulja a művet, de a művész nincs vele megelégedve, nem találja benne azt, amit keres, – s ez az eszmény.

Mi tehát a haladásnak eszménye mindezek után? Ki fogja azt nekünk megmutatni? Az, aki a haladásnak kiinduló- és célpontját világosan megmutatta, csak az mutathatja meg annak eszményét is. Nemcsak képes erre a keresztény tan, hanem azok után, miket a fönnebbiekben láttunk, nincs is joga más tannak, más szisztémának ezen föladatra vállalkozni, miután a bölcselmi rendszerek még a haladás kezdetét és célját sem tudták kifogástalanul elénk állítani.

Avagy milyen eszményt állíthatna a haladásnak a sztoikus bölcsészet régi és újabb formájában, mely a kedélynek, az érzelmeknek teljes hallgatását, az apátiát nevezi a legnagyobb vívmánynak egy ember életében? Mily eszményt nyújthatna a materializmus, mely Epicur rendszerét újítja fel, midőn a kéjvágy kielégítését, az élvezetek finomítását tűzi ki az ember rendeltetéséül? Még a legtisztességesebb rendszer – a többihez képest – az Aristoteles-féle, mely az erényt önmagáért és önmagában hirdeti a legnagyobb érdemnek, s így megáll az eszköznél, anélkül, hogy a célt megmutatná, még ez is nagyon sivár és üres arra, hogy eszményt állítson a haladásnak.

A keresztény tan szerint az eszmény a tökély, az ember természetéhez (természetes) és rendeltetéséhez (természetfölötti) mért, képzelhető legmagasabb tökély, – ami ismét nem más, mint az erényeknek, jó tulajdonoknak azon összessége, mely már semmi kívánni valót

nem hagy hátra, melynél fogva a test minden szenvedélyeivel alá van vetve a léleknek, a lélek pedig, minden tehetségeivel együtt, az Istennek, és pedig nem azért, hogy az erény önmagában lelje jutalmát, hanem azért, hogy ezen eszmény megvalósítására irányzott törekvés által célunkhoz, az örök boldogsághoz eljuthassunk. Mert mennél nagyobb mérvben sikerül ez eszményt megvalósítanunk életünkben; annál teljesebb, annál magasabb fokban érjük el a célt az örökkévalóságban.

E tökély tehát a haladásnak eszménye, ez az, miről munkánk elején már mondottuk, hogy mihelyt annak érzete, öntudata bennünk föltámad, hogy ti. képesek vagyunk valamely tökély elérésére, a legerősebben vonzatunk feléje és általa, – ez az, amit szüntelenül, epedve keresünk, s e vágy, e törekvés, az eszményt megvalósítani tetteinkben, ez a leghatalmasabb rúgó, mely haladásunkat közvetíti.

„Legyetek tehát ti tökéletesek, mint a ti mennyei Atyátok is tökéletes”[20] így szól az örök Igazság, s felállítja a keresztény tant a haladás eszményét illetőleg. A mennyei Atyának, az Istennek tökéletessége végtelenül fölülmúl ugyan minden emberi tökélyt, s éppen azért hangsúlyoztuk, és hangsúlyozzuk újból, hogy a mi haladásunk eszményének a mi természetünkhöz és a mi rendeltetésünkhöz mértnek kell lennie. Nem is akar az Úr egyebet mondani, mint azt: hogy azon tökélyeket, melyeket Isten véghetetlen módon egyesít magában, mi is képességünk szerint, emberi természetünknek kiszabott korlátok közt utánozni törekedjünk, – a szeretetet, az igazságosságot, a szelídséget, stb., mert Szent Leó szerint, azért van az ember Isten képére és hasonlatosságára teremtve, hogy Teremtőjét utánozza, abban állván nemének méltósága, ha benne, mint tükörben az Isten jósága visszfénylik,[21] szóval, hogy megszerezzük magunknak a jó tulajdonok összességét, mely csak analóg az Isten véghetetlen tökéletességéhez, de mely jó tulajdonok együttvéve mégis az emberi tökélyt is teszik, amely tökély, újra mondjuk, haladásunknak eszménye.

Ezen eszményt magában megvalósítani törekszik az ember; a sashoz hasonlóan mindig magasabbra és magasabbra tör annak vonzása folytán; az ezen eszmény megvalósítására fordított igyekezet hozott létre az élet bármely viszonyai közt, a társadalom minden rétegében nagy embereket, míg akik attól eltérve, önmaguknak alkottak agyrémeket eszmény gyanánt, elbuktak; mert az igazság gyümölcsöző csupán, a tévedés mindig meddő.

[20] Mt 5,48.
[21] Serm. I. de jej, decimi mensis.

4. Miben nyilvánuljon a haladás?

Megismerkedvén ama szükséges előfogalmakkal, melyek magát a haladást, továbbá annak kiinduló- és célpontját, nemkülönben fönséges eszményét meghatározzák, áttérhetnénk immár tárgyunk tulajdonképpeni érdemére, s megvizsgálhatnók, vajon azoknak van-e igazuk, kik a kereszténységet, mint minden haladásnak ellenségét, mint a haladásra képtelent ócsárolgatják, – vagy nekünk, kik kimondottuk, és újból kimondjuk, hogy éppen a keresztény vallás igazságai képesek a valódi haladást előmozdítani, amint hogy azt kezdettől fogva elő is mozdították. De íme, mielőtt ezen feladatunk megfejtésébe bocsátkoznánk, vagy inkább, hogy azt világosan és rendszeresen eszközölhessük, egy új fontos kérdésre kell megfelelnünk, mely önként fűződik a már tárgyalt alapkérdésekhez.

E kérdés: Hogyan, miben nyilvánuljon tulajdonképpen a haladás?

Sokan, igen sokan kísérelték már meg erre feleletet adni, sőt, egyrészt a kérdésnek roppant hordereje, másrészt az emberi vélemények különbözősége folytán egész iskolák, rendszerek alakultak, melyek mind más és más utat, módot jelöltek ki a haladásnak. Minket, a XIX. század gyermekeit leginkább és legközelebbről bizonyára azon elméletek érdekelnek, melyek korunkban legnagyobb kiterjedéssel látszanak bírni, – s melyekről mégis kénytelenek vagyunk kimondani, hogy nagyon távol vannak az igazságtól. Egyike ezen elméleteknek a haladás tárgyára nézve két rövid szóba foglalható össze: *anyagi fejlődés.* Valóban nem túlozunk, ha azt állítjuk, hogy a legtöbben napjainkban, még a különben műveltek is, midőn a haladást hallják emlegettetni, ennek elméjükben felkelő fogalma *csakis az anyagi haladást* öleli fel. Nem is gondolnak más haladásra; ismételjük, e szónak fogalma náluk semmi mást nem zár magába, mint haladást az anyagban, melynek célja az anyagi élvezetnek, kényelemnek tökéletesítése. Kérdezzük meg őket, mit értenek a „haladás” alatt – és meg fogják nekünk mutatni a vasutak hálózatát, a távíró sodronyt, a gőzgépeket, a fényűzést.

Pedig ez téves, roppant téves felfogás, bármily általános legyen is, sőt veszélyes, annál inkább, mivel oly általános.

Igenis, haladás az anyagi fejlődés, haladás az ipar emelkedése, haladás az embernek mindig nagyobb és nagyobb uralma az anyagi természet felett, mely valóban nagyszerű, mondhatjuk, óriási eredményeket mutatott fel: de nem ez az egyetlen, kizárólagos, sőt nem is lényeges tárgya az igazi emberi haladásnak. A történelem bizonyítja, hogy sokszor az ember önmaga süllyed, rosszabbá lesz, akkor, midőn az anyagot tökéletesíti; rabja lesz az anyagnak ugyanakkor, midőn azt hiszi, hogy annak ura és királya. Nem lévén célja az embernek az anyag, mert nem az anyagot illetik az embernek éppen azon tehetségei, melyek őt emberré teszik: nem is lehet a pusztán csak anyagi fejlődés méltó az emberi haladás nevére, melynek, igenis lehet eszköze, de nem önálló, kizárólagos hordozója.

Talán napjaink egy másik elméletének van tehát igaza, mely ismét a *szellemi téren,* értjük, a tudományok és művészetek terén látja egyedül az emberi haladást.

S vajon ki akarná tagadni, hogy az e téren való haladás valóban nemes, és méltó az emberhez? De azért önmagában, kizárólag a tudományokban, művészetekben történő haladás még mindig nem az igazi emberi haladás! Hogyan? Tehát nem lenne haladás gyanánt magasztalandó a tudományos könyveknek özöne, melyek évről-évre napvilágot látnak? Bizony igen sokszor nem, hiszen minden részrehajlótlannak látnia kell az azokban vajmi gyakran letett eszmeszegénységet, sőt szellemi elfajultságot! Hát a minduntalan felállított problémákat, új kérdéseket, magas röptük miatt szinte érthetetlen fogalmakat, újonnan teremtett bölcselmi rendszereket, mindezt ne tekintsük haladásnak? Önámítás! nem egyebek azok, mint a tévely erőlködő kísérletei. És a művészet remekei, melyek a legváltozatosabb alakokban tárulnak szemeink elé? Még ezek is, bizonyos körülmények között, az emberi romlásnak, bukásnak lehetnek kifejezői, nem, hogy haladást jeleznének. Mi a tudományban való haladás? Haladás az igazban. Mi a művészetben való haladás? Haladás a szépben. Az

igazhoz és széphez azonban még a jónak is kell csatlakoznia; mert az igaz, szép és jó nemcsak az eszményben, hanem a valóságban is szorosan egybe kell, hogy kapcsolva legyenek.

A jóban is kell tehát haladni, fejlődni, *erkölcsi haladásnak kell történnie, mindenek előtt és mindenek fölött.* Erkölcsi haladás nélkül az úgynevezett tudományos haladás csak sötétséget eredményez, a bölcsészet tudományos alakba öltöztetett kétely és szkeptikus tagadás lesz, a természettudomány istentagadássá, a történelem maga a hazugság eszközévé fajul. A műveletlen rossz ember egyszerűen rossz ember, de a „tudós" gonosz az emberiség ostora; mert egy időre legalább, hatalmában áll, az igazságot eltakarva, hazugságot terjeszteni, ha érdeke úgy kívánja; legyenek bár ezrek szenvedései, nemzeti katasztrófák az ő eljárásának következményei. S ez onnan van, mert azon ember, ki az erkölcstelenség által a jótól elszakadt, az igazat sem fogja már teljes mérvben szeretni, nem, mintha erény nélkül az ember semmiféle tudáshoz nem juthatna, oh, tapasztalás és tanulmányok által sok igazságot ismerhet meg; de ezek csak egyes, esetleges igazságok, összhang nélkül egymás közt, – hiányozni fog mindig azon igazságnak tiszta ismerete, mely abszolút, változhatatlan, mely kihatással bír az egész életre, mert Istennel függ össze.

S ugyanez áll a művészetre, azon művészetre nézve, mely az erkölcsiséget szem elől téveszti. Erény nélkül, erkölcsi tökélyesbülés nélkül a művészet, az embernek emez egyik legfönségesebb képessége, mely különben ihletet, nagyságot kölcsönözne a léleknek, mások romlásának is eszközévé lesz. Miért? Mert a művészet célja a szépnek kifejezése, a szép pedig már Plato szerint a szeretetnek tárgya, csakhogy e szeretetnek az igazi, a legfőbb szépért kell lelkesülnie, s ehhez erényre van szüksége; mivel az erény adja meg a helyes rendet a szeretetben, a bűn pedig e rendnek felforgatása, mert azt szereti, amit nem szabad, amit pedig kell, azt nem, – mert nem képes lelkesülni az igazi szépért, pedig ez hozta létre a nagy művészeket, s a remekműveket.

Ismét nem azt mondjuk, hogy kevésbé erényes művészek nem alkothatnak szépet, kivált, ha inkább gyarlók, mint romlottak, s botlásaik dacára az igazi szépnek hódolnak, – hanem azt állítjuk, hogy az erkölcstelenség önmagában lealacsonyítja a művészetet, úgy, hogy ez a helyett, hogy a szépet megvalósítaná, eredményeiben, műveiben szellemi rútságát fogja visszatükrözni.

Tehát egyedül csakis az erkölcsi fejlődésben, tökélyesbülésben nyilvánuljon a haladás? Nem egyedül, nem kizárólagosan, hanem igenis első sorban, mindenek előtt és mindenek fölött abban. Az ember testből és lélekből áll, a földi és az örök életre van teremtve, amaz egy ideig tart, ez pedig végcélja.

Az erkölcsi, szellemi, és anyagi rend töltik be az egész emberi életet. E három szféra közé esik a haladás minden neme, melynek megvalósítására az ember, mint egyed, képes és köteles. De az ember nemcsak mint egyed tekintendő, hanem mint az emberi társadalomnak tagja is, s e címen társadalmi haladásra is köteleztetik.

Azért ezen rendet vesszük alapul, az erkölcsit, szellemit, anyagit és társadalmit, mint mely tereken a haladásnak nyilvánulnia kell, – és ezen alapon fogjuk őszintén és elfogulatlanul, igazságszeretettel kutatni, vajon csakugyan gátolták-e, gátolhatják-e a keresztény vallás tanai a haladást akár az erkölcsiség, akár az értelmiség, ti. a tudományok és művészetek terén, vajon akadályozhatták-e az anyagi haladást, a társadalmi jólétben való haladást, – avagy nem gyakoroltak-e mindezekre oly befolyást, mely csak áldásdúsnak nevezhető.

Első sorba helyeztük az erkölcsi haladást.

Nem az anyagit, mert valóban nem ez az első rendű és rangú haladása az embernek. Hogy az anyagi haladás mindenesetre nagy becscsel bír, tagadni dőreség lenne; mert valamint egyes embernek, hogy szellemi tehetségeit érvényesíthesse, szükséges, hogy fizikuma is rendben, jó erőben legyen: úgy az egész emberiségnek földi életére hasznos, sőt szükséges az anyagi haladásnak bizonyos foka. Azért szívesen meghajlunk az anyagi haladás gyönyörű eredményei előtt, mi is csodálkozva merülünk azok szemléletébe, s dicsőítjük, magasztaljuk

az Istent, ki ily ésszel áldotta meg az embert. Nem is ellentéte az anyagi fejlődés az emberi haladásnak, nem zárják ki egymást, sőt amaz ennek igen szép része. Ámde az anyagi fejlődésnek értéke mindig csak relatív marad, s az emberi haladás lényege nem abban keresendő. Más az anyagi, más a valódi *emberi haladás.* Az ember egyesíti magában a szellemi és anyagi életet, összekötő láncszeme a két világnak, testi élete az anyagi világ egyéb élőlényeinek törvényét követi, de lelke az Istenhez vonzódik, az ő végcéljához. „Ez az ember, – egyrészt a földet érinti, másrészt a mennyet keresi, egyik részével a véges, másikkal a végtelen felé fordul, egyrészt a semmiséghez hajlik, s közel van hozzá, hogy abba visszaessék, másrészt Isten után sóvárog, s vágyva törekszik az Ő bírhatására."[22]

Ha pedig ez így áll, ha ez az ember viszonya a szellemi és anyagi világhoz, könnyen belátható, mely téren haladhat, és melyiken süllyedhet az ember. Lelki élete vezeti őt nagyságra, valódi bölcsességre, az igaznak, szépnek és jónak nemcsak ismeretére, hanem szeretetére is, ez tehát tulajdonképpeni progresszív oldala, mellyel a Végtelent keresi, mely őt ehhez közelebb viszonyba hozza, ezen úton közelíti meg eszményét, ezen úton haladva, jut is el céljához, rendeltetéséhez.

Ellenben az ember anyagi oldala éppen nem azon tér, melyen haladásának sajátképpen és különösen történnie kell. Ez, már önsúlya által nyomatva, s az eredeti bűn hatásai folytán taszítva, könnyen meggyőzné a szellemit, az erkölcsit, ha ez támadásait folyton vissza nem verné. Ez azon kétféle törvény, melyről az Apostol beszél,[23] innen a folytonos harc a lélek és test között; amaz, fenséges rendeltetéséhez képest mind magasabbra akar felemelkedni, – emez lefelé húzza az embert folyton, és jaj, ha a lélek elfárad a küzdelemben, mert akkor lerántatik az anyagiasság örvényébe, s képes mindennemű bukásra és süllyedésre.

Van tehát, legyen is anyagi fejlődés, haladjon az ember az anyagban is, ismételve kimondjuk, nem gáncsoljuk az anyagi haladást, sőt bámuljuk annak eredményeit, a lángész nyilvánulásait, a kutató elme találmányait, a kitartó szorgalom s munkásság gyümölcseit, melyek a napjainkban mind sűrűbben s gyakrabban rendezett világtárlatokon, mint az embernek az anyagi természet fölötti új meg új diadalai jelentkeznek: de a fődolgot, a helyes arányt és egyensúlyt, az összhangot az anyagi és erkölcsi haladás közt szeretnők biztosítva látni. Ezen helyes aránynak szükségességét nem hangsúlyozhatjuk eléggé, kivált napjainkban, midőn, mint már érintettük, az embereknek nincs más gondolatuk, más törekvésük, nincs másra lelkesedésük, mint csak az anyagi fejlődésre; midőn azon veszély látszik minket fenyegetni, hogy az anyagi törekvés meg nem érdemlett túlsúlyra vergődvén, ellenkezésbe jő majd az emberi természet rendes viszonyaival, s mindvégig állandó törvényeivel; – midőn félnünk kell, nehogy az anyagi haladás szemléleténél háttérbe szoruljon az igazi, az erkölcsi, *az emberi haladás,* és amannak igazságtalan előny nyújtassék e fölött, mely pedig hasonlíthatatlanul magasztosabb, és méltóbb hozzánk; – midőn félnünk kell, hogy a bámulat és hódolat, mellyel századunk az anyagi vívmányoknak adóz, éppen nem fog megadatni azon nagyszerű szépségeknek, melyek egy tökéletes lelket ékesítenek; – midőn végre félnünk kell, hogy majd egyesek kiszámított ámítása folytán teljesen érvényre fog jutni az amúgy is már igen elterjedt álfogalom, mely csakis az anyagi haladást ismeri a „haladás" szó alatt; amikor aztán az általános előítéletnek, s közvéleménnyé vált roppant tévedésnek zsibongásában gyönge lesz már az egyesek tiltakozó szava is arra, hogy a nagy többség által észrevétessék.

Emberi természetünkből vannak véve ez alapelvek, azoknak igazsága megdönthetetlen, melyeknek, ha a gyakorlati élet meg nem felel, iránya természetellenes lesz, már pedig minden, ami természetellenes, megbosszulja magát. Hogyan fogja magát az erkölcsiség rovására túlzott anyagi törekvés megbosszulni? Úgy, hogy midőn az emberek legédesebben ábrándoznak úgynevezett egyedüli haladásuk gyümölcseiről, midőn a legbiztosabb reményekben ringatják magukat jövendő nagyságukra nézve, – rettenetesen csalódva, mert

[22] Felix id. m. I. 170 l.
[23] Róm 7,23.

megzavarták a szükséges összhangot az erkölcsi és anyagi haladás közt, rohannak a bukás, a süllyedés örvényébe. – Van tehát, de csak relatív értéke az anyagi haladásnak, azon helyen, mely neki az emberi képességek és társadalmi erők közt osztályrészül jutott. E hely nem az első, hanem az utolsó, s azt elsővé tenni káros, igen káros következmények nélkül nem lehet.

Azonban a *szellemi,* vagy mondjuk *értelmi haladást,* mely ti. a tudományok és művészetek terén történik, szintén nem illeti meg az első hely.

Van ugyan, és legyen e téren is haladás, mely még szebb és magasztosabb az anyaginál, és pedig annyival szebb és magasztosabb, amennyivel az ész, a kedély magasabb és nemesebb az ember anyagi oldalánál, – de ha e térről az erkölcsiség hatása kizáratik, más szóval: ha nem törekszünk erkölcsi tökélyesbülésre, akkor a kizárólag csak a tudományokban, a művészetekben való haladás nem haladás, hanem süllyedés lesz, amint ezt már fönnebb kifejtettük. S ha egy korban az erkölcsi romlottság már oly általános lenne, hogy az a jónak örök törvényeit sértené meg, akkor a tudásvágy épp úgy, mint az ízlés is annyira el fog korcsosulni, hogy sem az igaznak, sem a szépnek törvényei nem fognak tiszteletben tartatni. Az ily korrupcióban a tudományos alakba bújtatott, és a szépirodalom, a festészet, a költészet a romlottságnak, a bukásnak lesznek kifejezői, akkor a lángész is olcsó dicsőséget fog hajhászni, s a pillanatnyi szomorú népszerűségnek fogja feláldozni egy jobb utókor részrehajlótlan méltánylását. Már pedig ez bukás, és pedig annál nagyobb mérvű bukás, mennél hatalmasabb befolyást gyakorol a tudomány és művészet az emberi lélekre, s ha a tudományról azt mondják, hogy kevesebbeket befolyásol, a szépművészetek uralkodnak az összes kedélyeken, s a tömeget is megragadják. Egy szemérmetlen szobrász vagy festész megronthatja ezrek ártatlanságát; egy rajongó, vagy, mi még rosszabb, aljasan a pikáns dolgokat kereső közönségnek pénzére számító regényíró ezreknek bódíthatja el fejét; egy oktalan színműíró szerzője lehet nem egy családi tönknek, számtalan öngyilkosságnak, – és a kor felkiált: íme a haladás hordozói! Ó borzasztó haladás ez, rohamos haladás az örvény széléhez!

Így lesz a tudományból és művészetből, ami a religio után a legmagasztosabb az emberben, természetellenes visszaélés folytán, kárhozatos rossz, ez a corruptio optimi pessima. A tudományoknak és művészeteknek hivatása az, hogy rugói, emeltyűi legyenek az igaz haladásnak, de akkor az igazat, a valódi szépet kell keresniük és szeretniük, egyesíteniük a jóval, s így hozzájárulniuk a főcél elérhetéséhez, ami az ember erkölcsi haladása által eszközöltetik.

De még a *társadalmi haladást* sem tettük az első helyre. Ezt ugyan egész külön kell tekintenünk és tárgyalnunk; mert midőn erről szólunk, nem az egyes embert önmagában, hanem, mint az emberiség nagy családjának egyik tagját állítjuk magunk elé, de ehhez a társadalmi haladáshoz is szükséges előbb az egyeseknek erkölcsi tökélyesbülése. Nem a társadalmi haladás fogja eredményezni az egyesnek valódi, emberi haladását, hanem megfordítva, az erkölcsi, a jóban való haladás szükséges előbb, hogy amaz felvirulhasson. Korunk örökké reformokról, minden kigondolható reformról álmodik, csak arról az egy, legszükségesebb reformról feledkezik meg, mely sine qua non föltétele valamennyinek, az embernek magának, mint ilyennek reformjáról. Nem kívülről, hanem belülről kell kiindulnia az átalakulásnak; nincs társadalmi reform az embernek reformja nélkül. Az emberben levő jó, a helyes rend, szóval, saját egyéni haladása a forrás, melyből a jó társadalmi intézkedések, a jó törvények származnak. Lélek, kedély, akarat, – ezek az emberiségnek, hogy úgy fejezzük ki magunkat, magva, ezekre kell javítólag hatni, különben hasztalan lesz még millió úgynevezett javítása a társadalmi intézményeknek, s az egész társadalom egy nagy gépezet lesz csak, mely nem más, mint fényes szolgaság. Az erénynek édes és könnyű igája helyett a szenvedélyeknek súlyos járma lesz – ama jótékony hatás nélkül – a nép nyakában, mely megtöri a lelki erő rugóit, az igazságtalansággal szembeszálló férfias bátorságot; mert erkölcstelenség és szolgaság egymással causalis nexusban vannak. S valamint Tacitus szerint,

az erkölcstelenség orgiái folytán „Romae ruere in servitium eques, senatus, populus:”[24] úgy mindenkor és mindenütt a szenvedélyek gyávákká, szolgákká tették és fogják tenni a népeket, ha mindjárt ajkaikon örökké a szabadság neve hangzik is.

Első helyre tettük azonban az *erkölcsi haladást;* mert enélkül semmiféle haladás nem lesz igaz haladás, nem az anyagi, nem az értelmi, nem a társadalmi. Csak, ha az erkölcsi tökélyesülés járul hozzájuk, vezethetnek azok óhajtott eredményre, ez jelöli ki az anyagi haladásnak medrét; ez adja meg a lendületet a tudománynak, felkeltvén az emberben az igaznak érzékét, szeretetét, ez a művészetnek is, a valódi szép iránt lelkesítvén az embert; ez hoz létre üdvös társadalmi intézményeket, mert a jog és igazság uralmát biztosítja. 1851-ben, midőn csaknem egész Európa egy csapás utóhatásait érezte, így írt egy publicista: „Ha valakinek sikerülne magát biztosítani arról, hogy meghallgatják, s minket meggyőzni arról, hogy az erény oly szükséges nekünk, mint a kenyér: akkor e férfiú igen nagy dolgot végzett; mert ha a társadalomnak reformra van szüksége, úgy az nem a politikai, hanem az erkölcsi reform.” S e szavak még ma is érvényben vannak.

[24] Annales I. 7.

5. A kereszténység befolyása az erkölcsi haladásra

Lássuk immár, a most felállított és indokolt sorrendben, milyen volt azon befolyás, melyet a kereszténység először az erkölcsi, azután az értelmi, majd az anyagi, végre a társadalmi haladásra gyakorolt. Mert az első három szférában kell nyilvánulnia a haladásnak, tekintve az embert magát, az ő természetét, – és a társadalmi téren is, tekintve az embert, mint a társadalom egyik tagját.

Minden az Istentől s az Istenért van teremtve, minden teremtmény egy isteni gondolatnak felel meg; a rend, melyben fennállnak, legfőbb szabályát az Isten teremtő gondolatában bírja.

Semmi sincs a világon, mi e szabályt vagy törvényt nélkülözné, s nemcsak a fizikai világ lényeinek, hanem az erkölcsi világéinak is vannak törvényeik, – a szó legmagasabb és igazi értelmében, – melyekhez szabad akaratukkal alkalmazkodnak. S az Isten nem elégedett meg azzal, hogy nekünk önmaga által szentesített természettörvényt adott, mely az akaratnak megmutatja, mi a jó vagy mi a rossz, mi a kötelesség, mi a tilos, – Ő még pozitív, kinyilatkoztatott törvényt is adott; mert az ész tévelynek van alávetve, s a bukott természet hibás hajlamai által el van homályosítva,[25] azonfelül, míg a természettörvény csak természetes rendeltetésünkre vonatkozik, a pozitív isteni törvény természetfölötti rendeltetésünkre bír vonatkozással. Az isteni törvények megtartása végcélunkra való tekintettel, ez az erkölcsiség, az erkölcsi jóság; s a törekvés, minél inkább alkalmazni magunkat azokhoz, minél inkább megvalósítani a tökély eszményét: ez az *erkölcsi haladás.*

Mit tett erre nézve a kereszténység?

A kereszténység hatása az erkölcsi haladás terén oly szembeötlő, hogy azt kétségbe vonni nagyon keveseknek[26] jutott eszébe; mert még olyanok is, kiknek a keresztény dogmák sehogy sem tetszenek, kénytelenek meghajolni a keresztény morál előtt, melynek fönsége, tisztasága és szükséges volta – amennyiben az az emberi természet követelményeivel annyira összhangzik, – hathatósan ragadja meg lelküknek még fönnmaradt nemesebb húrjait, – kénytelenek elismerni a keresztény morál óriási hatásosságát.

És ez nagyon is érthető. Mert vajon mi adhatott volna a kereszténység előtt,[27] mi adhatna a kereszténységen kívül irányt, lendületet az erkölcsi haladásnak? Talán a mitológia? Avagy a régi pogány vallási rendszerek? Tán a görög bölcsészet? Mindezek semmi irányt az ember erkölcsiségének nem adtak, semmi utat, melyen következetesen haladhasson, számára ki nem jelöltek, úgy hogy nevezetesen a bölcsészekre nézve maga Voltaire megjegyzi: „Thalestől kezdve egész a legábrándosabb okoskodókig, egyetlenegy bölcsész sem gyakorolt befolyást még azon utca erkölcseire sem, melyben lakott."[28] Ami pedig a mitológiát, s a pogány vallási rendszereket illeti, ha már valaki ezeket felemlíti, az legyen meggyőződve, hogy ezek az erkölcsiség előmozdítására nemcsak hogy alkalmasak nem voltak, hanem azt egyenesen, határozottan aláásták. Hiszen a régiek isteneiknek életébe oly botrányokat szőttek, melyeket pirulás nélkül nem hallhatunk. Hiszen a gyilkosság, irigység, a kicsapongás, a harag és gyűlölet, egy szóval: a vétek szentesítve van a mitológia isteneiben! Csoda-e tehát, ha maguk a vallási ünnepek nyújtanak alkalmat a legrútabb erkölcstelenségre?

---

[25] Vö. Périn. A keresztény társadalom törvényei II. Magyarul: Budapest 1877.

[26] E kevesek közé tartozik példának okáért Buckle, kinek állításait eléggé megcáfolja, s ellenmondásait kimutatja Rézbányai: Európa művelődéstörténete. Pécs, 1879. I. 8, s kk. ll.

[27] A kereszténység előtti aeráról szólva, nem teszünk külön említést, a kivételes zsidó vallásról, mint az Isten kiválasztott népének vallásáról, – melyben a kereszténység előkészítését látjuk; csupán általánosságban kívánunk értetni.

[28] Tertullián apológiája és Aranyszájú Szent János művei kimutatják, hogy a bölcsészek is az erkölcsiség helyett az erkölcstelenségnek nyitottak tárt kapukat. Vö. Leroy: A történelem katholikus bölcsészete. Magyarul: Budapest 1872. II. 121. l.

A kereszténységnek elvei kihatnak az egész emberre, egészen elfoglalják őt, és különösen erkölcsi életében teljesen új állapotokat teremtettek. Itt, az erkölcsiség terén mutatják ki leginkább isteni jellegüket, itt tűnik fel legvilágosabban a kereszténység, mint abszolút religio, melyben a dogma a kultusszal, és az erkölcsökkel a legbensőbben összhangzik, egyik a másikat hatván át. *Az erkölcsi élet terén újítja meg a kereszténység az egész belső embert.*

És e megújulásra volt égetően szüksége az emberiségnek, mely éppen az erkölcstelenség folytán társadalmilag fel volt bomolva. „Mi volt a világ Jézus Krisztus előtt?" kérdi Aranyszájú Szent János. „Egy roppant bűnbarlang. A természet és az ész jogai ott ismeretlenek valának, nem lehetett oly törvényekre akadni, melyek a büntetlenül űzött kihágásokat megszüntetni képesek lettek volna. Mindenütt rendetlenség és zavar, mindenütt féktelenség és gyilkosság, mindenütt a legszörnyűbb vallás szentesítette kicsapongások uralkodának. Az ember vad szenvedélyei ösztönének engedve, az állatiasságnál is mélyebbre süllyedett."[29]

Valóban, az erkölcsi erények első létföltételei minden népnek, s így az egész emberiségnek is, mivel az erkölcsök képezik első javát. Jól mondja a jeles Leroy,[30] hogy egy erkölcsös nemzet hosszabb ideig állna fenn törvények nélkül, mint egy erkölcstelen a legtökéletesebb törvényekkel. Mert a polgári törvénynek csak külső kihatása van, csak a testet érinti, a lélek nem esik befolyása alá. Az erkölcsiség az, ami a törvények uralmát kiterjeszti a benső életre is, az erkölcsiség az, ami biztosítékot nyújt a balsors és minden akadály nyomasztó hatása ellen, – lecsillapítja a szenvedélyeket, elnyomja a vad ösztönöket. Belátta már ezt ugyan a pogány bölcsek egyike-másika is, de szavaiknak a gyakorlatban érvényt szerezni soha nem voltak, s nem lettek volna képesek. Mondhatta Plato, hogy „az erény jólétet okoz, valamint minden más, úgy nyilvános, mint egyéni javak eredményezője,"[31] hogy „mi sem hasznosabb az emberi dolgokban, mint az erény, igazságosság, jámborság:"[32] szavai elhangzottak, szükségképpen elhangzottak az általános romlottság kietlen pusztájában.

Azért mondottuk, hogy belső megújulásra volt szüksége az emberiségnek. És ebben a kereszténység által részesült.

„Induite novum hominem",[33] „erkölcsi reform" volt a kereszténység jelszava, midőn a világon megjelent; mert a betegség fészkét akarta kiirtani. És ezt nagyszerűen, bámulatosan eszközölte. Mi által?

A kereszténység a gyakorlati élet minden mozzanatára, minden lépésére öntudatos, biztos útmutatással szolgál. Mindenekelőtt *szabad akaratot tanít,* melynél fogva urai vagyunk minden cselekedetünknek, úgy hogy azok nekünk teljesen beszámíthatók; *megmutatja célunkat,* a végtelen boldogságot Isten bírásában; meg az *utat,* melyen hogy oda eljuthassunk, lépdelnünk kell; *eszményt* állít elénk, az embernek lehetséges legmagasabb tökélyt; ez eszmény megvalósítására *fensőbb indokokat* nyújt, a hitet, reményt és szeretetet, s hogy emberi gyarlóságunk mindezekre képes legyen, biztosít minket *természetfölötti segélyről,* isteni malasztról. *Példaképül* magát az Üdvözítőt állítja szemeink elé, kinek „nyomdokait követnünk kell."[34] *Főtörvényül a szeretetet,* az Isten és a felebarát szeretetét, melynek gyakorlata szüli a szenteket, és – határozottan kimondjuk – az egész igazi polgárisultságot, melyet létesíteni nem volt képes a bölcsészeknek minden vallási alapot nélkülöző morál-elmélete, nem lesz képes azon tan, mely szerint „egyedül a hit" üdvözít, hanem csakis a

[29] Kivonat Aranyszájú Szent János műveiből Chadenède-nek „le Christianisme démontré par les pères" című művében, II. k. 435. l.
[30] Leroy id. m. I. 63.
[31] Apol. Socr.
[32] Respublica VII. k. leges. III. k.
[33] Ef 4,24.
[34] 1Pt 2,21.

keresztény katolikus igazság, mely azt tanítja, hogy a hit csak a cselekedetekben él, az erkölcsösségben, s e nélkül „holt a hit."[35]

Íme, ezek a kereszténység elvei, és ezen elveknek átvitele a gyakorlatba döntötte meg végre valahára az értelmileg művelt, klasszikus ókor erkölcstelenségét, és óvta meg a társadalmat a végromlástól, melyet az már-már ki nem kerülhetett volna, s mely mindama nemzeteknek osztályrésze lőn, melyek a kereszténységet el nem fogadták. Voltak törvények, volt államélet, virágoztak a tudományok és művészetek, – de mindezen műveltség nem lett volna képes a végbukást meggátolni; mert erkölcsiség nem létezett. És ezt jól jegyezzék meg maguknak azok, kik felületességükben úton-útfélen hirdetik, hogy a műveltség hivatva van pótolni a vallást, vagy, hogy igazi erkölcsiség képzelhető vallási alap nélkül.

De nemcsak a végromlástól óvta meg az emberiséget a keresztény elveknek diadala, hanem pozitíve is működött. Hősöket teremtett, különbeket, mint voltak az ókor herosai; mert önmagokat győzték le, s ehhez nem elég a nyers erő, ehhez nagy szív kell, nem pillanatnyi lelkesedés műve lévén az önlegyőzés, hanem fáradságosan, nagy küzdelmek, áldozatok árán kivívott eredmény.

A szeretet, mely működik, mely cselekszik, melyben a hit él, ez az alapja a keresztény erkölcsiségnek, ez a „törvény teljesítése."[36] Midőn a pogányságban a fajtalanság nyilvánosan gyakoroltatott, a keresztény szeretet a szüzesség vértanúit hozta létre; midőn az erkölcsiség elleni cselekedetek a törvény védelme alatt állottak, a kereszténység hamuval hintett és ciliciummal övezett bűnbánókat mutatott fel; midőn a barbárság szörnyetegekké változtatta az embereket: a keresztény szeretet az embertársak iránti részvét és irgalom hőseit tüntette fel. Ugyanez a keresztény szeretet teremtette azon lelkesedést, mely az evangélium apostolát izgatja, s melyről a pogányságnak fogalma nem volt. „A hajdani bölcselők soha nem hagyták el az akadémia csarnokait, s Athén kéjélvezeteit, hogy egy magasztos ösztön vonzalmánál fogva szelídítsék a vadakat, oktassák a tudatlanokat, gyógyítsák a betegeket, s az egyetértés s a béke magvait hintsék az ellenséges nemzetek közé, mit a keresztény szerzetesek ma is művelnek. Sem a tenger viharai, sem az északi égsark fagyai, sem a forró-öv tűzsugarai nem képesek őket visszatartani, s mint egykor nagy Sándor hírszomjának kevesek voltak az országok, úgy az ő szeretetüknek kevés a föld. Midőn a megtért Európa már egy keresztény családdá alakult, a hithirdetők azon vidékek felé fordították szemeiket, hol a lelkek a bálványozás homályában nyögtek. Rengeteg erdőkön kellett keresztültörniük, meglábolhatatlan mocsárokat átgázolniuk, veszélyes folyamokon, járhatatlan meredélyeken áthatolniuk, vérengző, babonás, féltékeny népekkel szembeszállniuk, s ezek közt némelyeknél a barbárság tudatlanságát, másoknál a műveltség előítéleteit legyőzniük, – ennyi akadály nem állhatta útjukat! Ha valaki egy egész nép láttára, rokonainak, barátainak szemei előtt honáért halálnak teszi ki magát, csak néhány életnapot cserél fel századokig tartandó dicsőséggel, s családjára hírt, nevet és kincseket áraszt: de a hithirdető, ki életét kietlen erdőkben emészti fel, ki borzasztó halállal múl ki, nézők, taps, s övéinek minden előnye nélkül, s e mellett megvetve, őrültnek, botornak, rajongónak tekintve, s mindezt, hogy örök boldogságot adjon ismeretlen vadaknak: minő névvel nevezzük ezt a halált, ezt az áldozatot?"[37]

A keresztény szeretetnek műve ez. E szeretetből magyarázandó azon óriási hatás, melyet a kereszténység az egész világra gyakorolt, – azon átalakulás, melyet a magánélet terén épp úgy, mint a közéletben létesített. Ne bocsátkozzunk a részletekbe, ne szóljunk arról, miképp szüntette meg a rabszolgaságot, ha nem is egy csapással, ami lehetetlen volt, hanem annál biztosabban, s így miképp tette egyenjogú embertárssá azt, kiben az ókornak még legjobbjai sem láttak egyebet árucikknél; – ne említsük, mily tiszteletreméltó fénybe helyezte a

[35] Jak 2,20
[36] Róm 13,10.
[37] Chateaubriand, Génie du Christianisme. Paris 1874. (magyarul is megjelent Gubicza fordításában) T. 4. ch. 1.

törvényt, midőn azt nemcsak külsőleg, hanem lelkiismeretességből, az Isten kedvéért parancsolta megtartatni; – vagy, hogy miképp kölcsönzött tekintélyt a felsőbbségnek, az által, hogy minden hatalmat az Istentől származtatott. Hisz ezek mindenki előtt ismeretes dolgok, a kereszténység jótékony hatását az erkölcsiségre alig vonja kétségbe valaki.

Vagy utaljunk mégis legalább a legfontosabbra, a családi élet átalakulására a kereszténység áldásdús befolyása alatt! Mi volt a nő a keresztény éra előtt? Mi volt az egész családi élet a görögöknél és rómaiaknál? Egy laza viszony, mely a családi életnek nevét sem érdemelte meg. A nő, a legtöbb régi népnél nem volt más, mint férjének rabszolgálója, s élvvágyának eszköze, melyet, mihelyt megunt, elvethetett magától. A kereszténység visszahelyezte a nőt emberi méltóságába, ő egyenjogú hitvestársa ezentúl férjének, maga a házassági kötelék pedig szent és felbonthatatlan a sírig, az élet bármely viszonyai között. Hát még a szegény gyermekek! Ezerszer fordult elő, hogy kitétettek, sőt a patria potestas erejénél fogva akárhányszor önszüleik kezei által gyilkoltattak meg, azok által fojtattak meg, kiktől az életet nyerték. A kereszténység elborzad e minősíthetetlen vadság láttára; ő a szülők szemei elé állítva gyermekeik halhatatlan lelkét, felelősekké teszi őket értük, s szigorú kötelmeket szab eléjük gyermekeiket illetőleg.

És mi mindent, ami a régieknek teljesen ismeretlen volt, amiről fogalommal sem bírtak, hozott létre a keresztény szeretet, mely előtt szüntelen a Megváltó eme szavai lebegtek: „Valamit egynek ezen legkisebb atyámfiai közül cselekedtetek, nekem cselekedtétek.”[38] Hangos tanúságot tesznek erről a kórházak, szegényházak, árvaházak, s több efféle emberbaráti intézmények, melyeket az ókorban hasztalan keresnénk.

Mindezt a már annyiszor említett keresztény szeretet létesítette, a keresztény vallásnak e legszebb virága, az erényeknek általa öntözött kertjében, mintegy a rózsa. Mellette ismét kedvesen nyílik az alázatosság szerény ibolyája, ez a szép erény, melyet a régiek annyira nem ismertek, hogy számára még szó sem létezett nyelvükben,[39] s mely most oly általános tiszteletben részesül, hogy, mint egy jeles író megjegyzi, még a modern művelt világnak szerény udvariassága is csak konvenció, mely ezen erényt pótolni akarja, ál-alázatosság,[40] a közvéleménynek az igazi alázatosság iránt tartozó elismerése. Ugyan e kertben virít a szűzi tisztaság lilioma, a legragyogóbb vívmány az óvilág erkölcstelenségeivel ellentétben; mert ha bámulta, magasztalta is az a tisztaságot, még sem volt képes összes bölcsészetével a testiség rohanó árjainak gátat vetni, – ezt csak a kereszténység tette. És így áll a dolog a többi erények hosszú láncolatával is.

Nem tagadjuk, hogy az ember azért ember maradt, hogy most is telve van gyarlósággal, hogy most is képes borzasztóan elfajulni, – fájdalom, a mindennapi tapasztalás ezt vajmi erősen bizonyítja, – de azt is bizonyítja, hogy mennél tökéletesebben érvényesíti az ember gyakorlati életében a kereszténység elveit, annál inkább ment ama gyarlóságoktól, annál inkább van biztosítva az elfajulás ellen, – azonfelül a kereszténység érdeme, hogy legnagyobbrészt az erkölcstelenség kerülni kénytelen a napvilágot; mert már az általános, a kereszténység szülte, mindenkiben élő erkölcsi érzék kárhoztató ítélete sújtja azt.

Óriási tehát valóban az átalakulás, melyet a kereszténység az erkölcsi világban előidézett. Új eszméket oltott az emberiségbe, melyek nemcsak egyeseknek, hanem az egész társadalomnak újjászületését eszközölték, melyek a valódi polgárisulást megalapították. Nem az értelmi fejlődés önmagában, hanem legnagyobb részben a kereszténység erkölcsi, nemesítő befolyása adott létet a civilizációnak, sőt, amennyiben az egyház a tudományt is eszközül használta fel a hit- és erkölcstan hirdetésénél, hogy az értelemmel bíró emberre

[38] Mt 25,10.
[39] Mert mind a görög „tapeinos,” mind a latin „humilis” eredetileg csak alacsonyságot, önelvetést jelent.
[40] Hettinger Apol. d, Christenthums Freiburg i. B. 1875. II. 3. 273. l.

hasson, – annyiban az értelmi fejlődés is sok tekintetben csak következménye az erkölcsi haladásnak.[41]

De az erkölcsi haladást tárgyaló pontunkban szabad rövidebbeknek lennünk, azért nem is fűzzük tovább a kereszténység ebbeli befolyásának méltatását, miután, mint már említettük, ez oly szembeötlő, hogy alig vannak, kikkel szemben ezt hosszasan kellene bizonyítgatnunk.

[41] A kereszténység üdvös, nagyszerű befolyásáról különben sok szépet fog találni az olvasó Chateaubriandnak nagyhírű, már idézett munkájában.

6. A kereszténység befolyása az értelmi haladásra

Ha a keresztény igazságoknak az erkölcsiségre gyakorolt nemesítő, áldásdús befolyása előtt meghajolni kénytelenek olyanok is, kiknek azok különben éppen nem tetszenek: annál hangosabb és gyakoribb a vád, hogy a keresztény tanok az értelmi haladásnak meggátlására, elnyomására szolgálnak.

Ó mily számtalanszor kellett már például az ilyféle okoskodásokat hallanunk: A haladás kizárja a mozdulatlanságot; mert a haladás lényege az általános mozgás. A megmásíthatatlan dogmák tehát útját állják a haladásnak; mert a dogmák lényege egy az emberi szellem mozdulatlanságával, egy a gondolat megkövülésével.

Első pillanatra e merész szólam tán egyiket-másikat meglephetné, de a mélyebben kutató csakhamar átlátja, hogy bizony el van hamarkodva a nagy garral hirdetett állítás. A haladás a tökélynek fokonkint történő megvalósítását foglalja magában, s ez egy bizonyos állandó, szilárd pontot is tételez fel, úgy, hogy habár mozgás nélkül az állandóság egy a mozdulatlansággal, viszont egy bizonyos állandóság nélkül a mozgás is elveszti iránytűjét, és rendetlenséget hoz létre. Azért mindenütt, hol rend van, e két fogalmat együtt fogjuk találni. Maga az Isten együtt bír lényegében véghetetlen mozgást véghetetlen állandósággal, amennyiben oka minden mozgásnak, s támasza minden állandóságnak. A metafizika a változatlannak, a föltétlennek tudománya, – a mennyiségtan, ha az egyenlőség elvének szilárd megállapodottságát föladja, önmagának ássa meg sírját, – s mi lenne a gondolkodásból, ha a logika változhatatlan elvei nem szolgálnának zsinórmértékéül? Minden tudománynak szükségképpen kell megdönthetetlen alapelvekkel bírnia, melyek kiinduló pontokul szolgáljanak a búvárkodásoknál, melyek tehát egyenesen, feltétlenül szükségesek, hogy a tudomány haladhasson. Éppen úgy szükségesek tehát a változhatatlan hit- és erkölcsi elvek is, ezek nélkül, ezek állandósága nélkül semmiféle hittani következtetés nem bírna alappal; – azért a változatlant a haladásból kizárni annyi lenne, mint örök bizonytalanságban maradni.

Nincs tehát ok, a dogmák merevsége ellen a haladás nevében panaszt emelni; sőt éppen az állandóság egyes dolgokban szükséges minden haladásra az egészben.

Vizsgáljuk meg tehát elfogulatlanul, milyen befolyást gyakoroltak a keresztény igazságok az értelmi haladásra, – akadályozták-e, avagy talán inkább előmozdították-e a haladást úgy a tudományok, mint a művészetek terén. Szóljunk először a tudományokról e cikkünk első részében, azután külön a művészetekről a másodikban.

A) A kereszténység befolyása a tudományok fejlődésére

A tudománynak tere az igazság. Haladni a tudományban annyi, mint haladni az igaznak megismerésében.

Az igazság oly óriási hatalmat gyakorol az emberi szellem fölött, az annak megismerése utáni vágy oly mélyen és erősen gyökerezik benne, hogy ennek ellen nem állhat, s minden új állítást, minden bölcsészetet, sőt még a vallási rendszereket is a kritika szigorú ítélőszéke elé vonja, – s jaj, ha az igazság követelményeinek meg nem felelnek; mert előbb leálcáztatva, azután a teljes feledés örvényébe süllyesztetnek.

Ezért látjuk, hogy a régi vallási rendszerek nem is léptek a tudománnyal összeköttetésbe, sőt esküdt ellenségei voltak egymásnak, mígnem a tudomány, melynek világánál azoknak dőresége vagy aljas ámítása kiderült, azokat annyira megsemmisítette, hogy a jelenkor csodálkozik, miképp volt egyáltalában lehetséges, hogy azok egykoron hatalmat voltak képesek gyakorolni a kedélyek felett.

Egyedül a keresztény tan az, melynek nincs oka félni a tudománytól, mely az emberi vélemények minden változatossága mellett, a folytonos felfedezések dacára megőrizte

érinthetetlenül szilárdságát; mert nemcsak igaz, hanem maga az igazság; mert nem emberi találmány, hanem isteni igazság, már pedig „az Úr igazvolta mindörökké megmarad.”[42]

De keveset mondottunk, midőn azt állítottuk, hogy a kereszténységnek nincs oka félni a tudománytól: a kereszténység önmaga lépett összeköttetésbe a tudománnyal, – a kereszténység magában hordja minden igazi tudománynak főelveit és törvényeit, úgy, hogy nincs az az alapkérdés, a tudomány bármely ágában, melyet a keresztény hit meg ne oldana, – úgy, hogy minden, amit a tudósok az igazság szolgálatában kutatnak, dolgoznak, a keresztény hit érdekében történik; mert ezt világítja meg, ennek igazvoltát bizonyítja egy új szempontból.[43]

Mindama kísérletek, melyeket részint pártatlan tudósok eszközöltek, a tudomány legkülönbözőbb ágaiban, nem is álmodva arról, hogy kutatásaik eredményei a keresztény tanok előnyére fognak kiütni, részint olyan természetbúvárok vagy régiség- és nyelvbúvárok tettek, kik egyenesen azon irányzattal kutattak, hogy a keresztény tanoknak, például a szentírás hitelességének ártalmára legyenek: ellenkezőleg, csakis a kereszténység érveinek megszilárdítására szolgáltak. És mennél tovább fejlődtek a legkülönbözőbb tudományágak, annál fényesebben bizonyítanak a kereszténység igazvolta mellett.[44]

Ez a keresztény, és pedig katolikus keresztény religio az, melyet de Maistre gróf ért, midőn mondja: „Egy religio sem képes a tudomány próbáját megállani, kivéve egyetlen egyet. A tudomány valami sav, mely minden ércet felold, csak az aranyat nem.”[45]

S noha a kereszténység első hirdetői egyszerű emberek voltak, s legalább legnagyobbrészt nélkülözték az úgynevezett tudományos műveltséget: nincs az a legrejtettebb kérdés, melyre, míg a bölcsek azokat illetőleg éppen nem tudtak eligazodni, a kereszténység a legvilágosabb feleletet meg ne adná. Igazságai oly egyszerűek, s mégis oly fönségesek; nem látszik ki belőlük tudományos rendszer, s mégis oly benső kapcsolatos erővel bírnak, hogy ha belőlük egyet megengedünk, kénytelenek vagyunk az egész tant elfogadni. S ha tartalmaznak is dogmákat, melyek felülmúlják gyarló értelmünket, előbb oly érvekkel győzik be elménk előtt az összes keresztény tan hitelességét, hogy, ha következetesek akarunk maradni, szíves örömest elhisszük azon, értelmünket túlhaladó dogmákat is; mert belátjuk, hogy isteni religio misztériumok nélkül nem is lenne isteni religio. Hiszen mire való lenne a kinyilatkoztatás, amely csak azt ölelné fel, mit úgyis ismerünk értelmünknél fogva? Hogy magát az Istent, „kit a bölcs lángesze fel nem ér”[46] jobban ismerjük, – hogy mi az embernek természetfölötti rendeltetése, s az ahhoz segítő eszközök, – hogy mi az oka, alapja a jó és rossz egymással való küzdelmének mibennünk; – mi módon lehet e bajon segíteni; bűneinkért az Istent kiengesztelni: mindezek oly kérdések, melyeket a magára hagyatott emberi értelem soha meg nem oldhatott volna. Szükséges tehát ezekre nézve a kinyilatkoztatás (revelatio materialis), szükségesek a misztériumok.[47]

---

[42] Zsolt 116,2.

[43] Vö. Hettinger id. h. 176. l.

[44] Lehetetlen itt nem utalnunk az olvasót Wiseman bíbornok jeles munkájára: A tudomány összhangzása a kinyilatkoztatással, (magyarul Pest 1868.) hol ez állításunk ex professo gyönyörűen tárgyaltatik.

[45] Vom Papst II. 165. l. (magyarul Pest 1867.)

[46] Berzsenyi. Fohászkodás.

[47] A vatikáni szent zsinat oly meggyőző világossággal állítja elénk a kereszténység e tanát, hogy nem tagadhatjuk meg magunktól idevonatkozó szavait idézni: A IV. fejezetben (de fide et ratione) ekképp szól: „Az ismeretnek nemcsak kútfőre, hanem tárgyra nézve is két különböző osztálya van: kútfőre nézve ugyan, mert az egyik ismeret természetes észen, a másik pedig isteni hiten alapszik; tárgyra nézve pedig, mert azokon kívül, miket a természetes ész fölfoghat, Istenben elrejtett olyatén titkokat is kell hinnünk, melyek egyedül isteni kinyilatkoztatás után jöhetnek tudomásunkra. Miért is az apostol, kinek tanúsága szerint a pogányok Istent az ő munkáiból megismerték, ama malaszt- és igazságról szólván, mely Krisztus Jézus által lett, (Jn 1,17) így nyilatkozik: «Hirdetjük az Isten titokteljes, elrejtett bölcsességét, melyet Isten a világ kezdetétől fogva elrendelt a mi dicsőségünkre, melyet senki e világ fejedelmei közöl nem ismert meg; nekünk pedig kijelentette Isten az ő Lelke által, mert a Lélek átvizsgál mindent, még az Isten mélységes titkait is.» (1Kor 2,7–9.) És maga az

És ezt a kereszténységet merészelik némelyek a haladás elnyomójának nevezni, a tudományos fejlődés akadályozója gyanánt ócsárolni! Vajon a keresztény vallás melyik tana viseltetik ellenséges indulattal a tudományok iránt? A katolikus egyháznak melyik határozata? A szentírásnak vagy szent hagyományoknak melyik passzusa? Ezt kimutatni még akkor sem tudnák, ha valamivel kevésbé lennének is fölületesek minden állításaikban.

Mi az ellenkezőt igen könnyen kimutatjuk. Ha a szentírás itt-ott gáncsolja e világ bölcsességét,[48] a szövegből igen világosan kitűnik, hogy éppen nem a tudományt, a tanultságot kárhoztatja, hanem a fennhéjázó álbölcseknek, hamis szónokoknak balga, hiú, öntetsző tudomány-szenvelgését, szemben a keresztény hit fönséges, önmagukban meggyőző, keresett szónoki fogásokra nem szoruló igazságaival. Igen sok helyütt egész határozottsággal magasztalja a tudományt. „Ha szívedbe száll a bölcsesség és a tudomány lelkednek tetszeni fog: a jótanács megőriz téged, és az okosság megtart téged.”[49] „Ne szűnj ”meg, fiam, a tanítást hallgatni, és ne légy járatlan a tudomány beszédeiben.”[50] Vagy a prófétáknál: „Mivel te megveted a tudományt, én is megvetlek téged, hogy papságban ne szolgálj nekem,”[51] – és még akárhány helyen.

A szentatyák pedig mindig nemcsak maguk voltak legbuzgóbb ápolói a korukbeli tudományoknak, hanem számtalanszor utalnak is műveikben azon összhangra, mely a tudományok és a keresztény igazságok közt szemünkbe ötlik, és erősen védelmére kelnek a tudománynak olyanokkal szemben, kik netán azt hinnék, hogy a tudományok zavarják, elvonják a lelket a mennyei dolgok szemléletétől, s így a jámborságnak némi gátul szolgálhatnak. Idézzünk közülük egynéhányat? Legyen.

Alexandriai Kelemen tudományos „Stromatái”-ban több fejezetet szentel kedvenc tanulmányai védelmére. Az egyikben ezeket mondja: „Némelyek, kik helyes gondolkodásmódjukról sokat tartanak, nem akarják magukat sem a bölcsészetre, sem a gondolkodástanra (dialectica) adni, sőt még a természetbölcsészetre sem, hanem csak a hitet óhajtják egyedül és pusztán bírni, épp oly joggal, mintha szőlőt akarnának oly tőkéről szedni, melyet nem műveltek. Urunk képletileg szőlőtőnek neveztetik, melyről szorgos munkálás által az örök ige szerint gyümölcsöt kell szednünk. Kell metszenünk, kapálnunk, kötöznünk, és minden más szükséges munkát végeznünk. És valamint a földművelésben és gyógyászatban azt tartják legképzettebbnek, ki a termelésre és gyógyításra legtöbb hasznos ismeretet tett sajátjává; úgy azt kell legkiműveltebbnek tartanunk, ki minden dolgot viszonyba hoz az igazsággal, ki a mértan- és nyelvtanból, zene- és bölcsészetből önmaga

---

Egyszülött hálákat ad Atyjának, mivel elrejté ezeket a bölcsektől és okosoktól, és kijelenté a kisdedeknek. (Mt 11,25)

S a hit által megvilágosított ész ugyan, ha gondosan, ájtatosan és józanul kutat, Isten segélyével úgy a természetes ismeretek hasonszerűsége, valamint maguk a titkoknak egymás közti, és az ember végcéljával való összefüggésük alapján a hittitkok némi, és pedig nem kis mértékben előnyös értelmére jut; mindamellett azonban soha sem lesz képes azokba annyira behatni, mint behat azon igazságukba, melyek az ő saját tárgyát képezik. Az isteni titkok ugyanis már természetüknél fogva annyira felülmúlják a teremtett értelmet, hogy még a kinyilatkoztatás és hit mellett is magának ezen hitnek fátyolába leplezve s mintegy némi homályba burkolva maradnak mindaddig, míg a halandó testben távol járunk az Úrtól, mert hit által járunk, és nem a szem látásával (2Kor 5,7)

Ámde, habár a hit fölötte is van az észnek, a hit és ész közt valódi ellentét még sem létezhetik soha; mivel ugyanazon Isten adta az ész világát az embernek, ki a titkokat kinyilatkoztatja és a hitet szívünkbe önti, Isten pedig önmagát meg nem tagadhatja, sem az igazság az igazsággal nem ellenkezhetik … De nemcsak hogy az ész és hit soha egymással nem ellenkezhetnek, még inkább kölcsönösen segítik is egymást, olyképpen, hogy a józan ész bebizonyítja a hit alapjait, s ez által megvilágosítva, az isteni tudományok művelését előmozdítja; a hit ellenben az észt megszabadítja s védi a tévelyektől, és sokféle ismerettel gazdagítja.” (Constit. dogm. ss. Conc. Vat. c. IV.)

[48] Példákat láss a korintusiakhoz írt első levél első fejezeteiben.

[49] Péld 2,10–11.

[50] Péld 19,27.

[51] Oz 4,6.

gyűjt össze mindent, mi a hit védelmére szolgál. Azon harcos pedig, ki nem eléggé gyakorolta be magát, bizonyára meg fog vettetni."[52]

Nagy Szent Vazul hasonlóképp ajánlja a profán tudományoknak és a szépirodalomnak tanulmányozását.[53] Ezt ő maga sem mulasztotta el, s Nisszai Szent Gergely által, mint olyan dicsértetik, ki profán tudományosságot hozott az egyháznak ajándékul, „ki miután ifjúságában Egyiptomot kizsákmányolta, annak gazdagságát Istennek szentelte, és vele az egyház oltárszekrényét ékesítette."[54] Hogy mi volt ugyane pontban Nazianzi Szent Gergelynek, Vazul benső barátja- és tanulótársának meggyőződése, kitűnik következő mondásából: „Úgy hiszem, minden józaneszű embernek meg kell abban egyeznie, hogy a tudomány a földi javak legnagyobbikának tekintendő. Én nemcsak azon nemes tudományról szólok, mely a miénk, és mely minden külső bájt megvetve, kizárólag a megváltás művére és a lelki eszmék szépségére szorítkozik, hanem azon tudományosságról is, mely kívülről jő, és melyet némely értelmetlen keresztények, mint hamisat és veszélyest, mint olyant, mi a lelket Istentől elvonja, elvetnek … A tudományosságot tehát nem kell ócsárolni, ha néhány férfiúnak úgy tetszett is gondolkozni; ellenkezőleg azokat, kik így gondolkoznak, balgatag és tudatlan embereknek kell tartanunk, kik azt akarnák, hogy minden ember olyan legyen, mint ők, hogy a tömegben rejtve maradhassanak, és senki se vehesse észre tudatlanságukat."[55]

Hát még Szent Jeromos, (hogy a nyugati egyházatyák közül is egyet-kettőt felemlítsünk) ő még keményebben, de annál világosabban kifejezi, mennyire nem tartja méltatlannak a jó kereszténnyhez az emberi tudományok művelését, midőn így szól az e véleményt táplálókhoz: „Ezt felelem nekik, hogy nem voltam oly együgyű és míveletlen, – amit ők szentségnek képzelnek, halászok tanítványainak mondogatván magukat, – mintha bizony az által lennének szentek, ha mit sem tudnak."[56]

Épp úgy emeli ki Szent Ágoston is a világi tudományok nagy fontosságát, s megjegyzi, hogy a pogány bölcsészek irataiban elszórt igazságok úgy tekintendők, mint a nemes érc a fémek között, melyet „a kereszténynek tőlük el kell vennie az evangélium helyes hirdetésére. Vajon másképp cselekedett-e," teszi hozzá, – „annyi jámbor hívő közöttünk? Mennyire megrakva arannyal, ezüsttel, és drága öltönyökkel láttuk mi Cypriánt, a nyájas tanítót és boldog vértanút Egyiptomból távozni? Mennyit vitt el Lactantius, Victorin, Optatus, Hilarius? Mennyit számtalan görög?"[57]

De mit bizonyítsuk hosszadalmasan a szentatyák nyilatkozataiból azt, hogy ők a tudományok fejlődésének gátat nemcsak nem vetettek, hanem azt minden tőlük telhető módon előmozdították? Hisz előttünk vannak maguk az ő műveik, vaskos köteteik, ezek maguk a legkiáltóbb bizonyíték! Mennyi tudomány, mennyi szellemi kincs van ezekben letéve, mily alaposan ismerik a bölcsészetet, mennyire jártasak az ókor szépirodalmában! Azért kényszerítve érzé magát a híres verulami Baco is bevallani, hogy: „Isten kiküldé igazságát a világba, melyet a tudomány egyéb ágai kísérők és szolgálók gyanánt követnek. Úgy látjuk" – mondja – „hogy sok régi püspök és egyházatya a pogányok tudományában igen jártas volt: olyannyira, hogy Julián császár rendelete, mely a keresztényeket a tanítástól és tanulástól eltiltá, a hit sokkal veszélyesebb megtámadásának tekintetett, mint elődeinek véres üldözései. A keresztény egyház vala az, mely a szkíták és szaracénok berohanásai alatt megőrizte kebelében a tudomány maradványait; melyek különben teljesen elenyésztek volna."[58]

---

[52] Stromata IX. fej. 342. l.
[53] Vö. Basilii opera I. köt. 24. Hom.
[54] S. Gregorii Nyss. opera, de vita Mosis. I. 209. l. Paris 1638.
[55] S. Greg. Naz. Funebr. or. in laudem Basilii M., opp. Paris. 1609. I. 323. l.
[56] Ep. XV. ad Marcell., Martianay kiad. II. köt. 2. 62. l.
[57] De doctrina Christ. II. könyv, 40. fej.
[58] De dignitate et augmentis scientiarum, Lond. 1818. VI. k. 63. l. – Nagyon méltó, hogy itt feljegyezzük a fönnebb idézett vatikáni szent zsinat idevonatkozó eme szavait: „Az egyház, távol attól, hogy az emberi

S valóban így is van. Még egyszer tehát: a kereszténység nemcsak hogy semmiféle akadályt nem állít a tudományok fejlődésének, hanem nincs nagyobb ellensége a tudatlanságnál; nemcsak, hogy minden módon előmozdítja a tudományt, hanem valóságos szülőanyja a tudományos műveltségnek az egész világon.

Vessünk egy futó pillantást a történelemre. Ki volt az, ki a tudomány szent tüzet a népvándorlások zajában fönntartotta és ápolta, ha nem a keresztény egyház, mely annak menhelyet nyitott a zárdák csöndes falai között? Ki létesítette mind a falusi iskolákat, mind az egyetemeket, s közvetítette ez által a legkiterjedtebb értelmi haladást, ki más, mint a kereszténység?

Hogy nem minden tudományág műveltetett egyszerre, az a körülmények természetéből világosan érthető. Először az isteni tudományokat a bölcsészethez szokott, pogányokból lett keresztények, bölcsészeti apparátussal kezdették tárgyalni, s a legszebb dialektikával feldolgozni, mi által irányt adtak a későbbi, középkori jeleseknek is, úgy, hogy ezek az antik bölcsészetet s a szentatyák szellemi hagyatékát a legnagyobb szorgalommal felhasználva, mintegy erős sarkkövekké idomították, melyekből a valódi keresztény tudomány mesteri épülete állott elő, s így véget vetettek azon ingatagságnak, melynek az óvilág tudománya kitéve volt; széles, biztos alapokra fektették munkásságukat, melynek eredménye azért fönnáll ma is, s fönn fog állni mindvégig.

Majd ismét a természettudományok felé fordult a közfigyelem, szintén nagyobb biztossággal és sikerrel, mint hajdanta; mert megvolt a szellemi egység, mely egy szerves egésszé önt össze minden tudományágat, s éppen ez az, ami által a keresztény tudomány a régi kultúrnépek búvárkodásának eredményeit nemcsak túlszárnyalja, hanem vívmányainak maradandóságot is kölcsönöz. Az egyház e téren sem félemlítette meg soha a helyesen búvárkodó emberi szellemet, hanem inkább kedvezett annak; mert jól tudta mindig, hogy a szellemi törekvéseket gátolni annyi, mint az anyagnak átengedni az uralmat. Aquinói Szent Tamás, a középkor legnagyobb teológusa, nevezetesen a természettudományokra nézve megemlíti, hogy a teremtmények szemlélete mind a hit erősbítésére, mind a tévely kiirtására hasznos és szükséges; mert az Isten hatalmát és bölcsességét látjuk az ő műveiben, – hogy továbbá a természet ismerete megóv minket a pogány babonától, a fatalizmustól és asztrológiától s képesíti az embert, hogy megítélhesse saját állását a mindenségben.[59]

Azért már a középkor elején találjuk, hogy rheimsi Gerbert, Albertus Magnus és Roger Baco ferencrendi szerzetes mély búvárlatokat tettek a természettudományok terén, ha nem is oly szembeötlő náluk az az általános *hasznossági elv* (principium utilitatis), mely reális korunkban olyannyira lábra kapott, – mivelhogy akkor a spekulatív elem volt általában túlnyomó. – A XV. század végén már meglehetősen kifejlett algebra és háromszögmértan létezett, a számvetésben már a tizedes rendszer dívott, – átalakult az egész orvosi tudomány, a bányászat, a vegytan, – javíttatott a papír, a távcső, tökéletesbültek az órák, a harangok, a fa- és rézmetszés, stb. „Aureum esse hoc saeculum minime dubitabit, qui praeclara saeculi hujus inventa considerare voluerit," úgymond Marsilius Ficinus (szül. 1433.)[60]

---

művészetek és tudományok művelését gátolná, azt inkább többféle módon pártolja és elősegíti. Mert ti. azoknak az emberek életére kifolyó előnyeit ismeri és méltányolja; sőt nyilván vallja, hogy azok, amint Istentől, a tudományok Urától erednek, úgy, ha helyesen kezeltetnek, malasztja segélyével hozzá is vezetnek … Hadd növekedjék tehát és gyors léptekkel haladjon előre a kor és századok fokozata szerint az egyeseknek úgy, mint minden embernek, egynek-egynek úgy, mint az egész egyháznak értelme, tudománya és bölcsessége, de csak saját nemében, ti. ugyanaz maradván a hitágazat, az értemény és tantétel." (Const. dogm. ss. Conc. Vat. IV. fej.) Lehet-e világosabban kifejezni, mennyire szívén fekszik az egyháznak a tudományok fejlődése?

[59] Thom. Aq. c. gent. II. 2. 3.

[60] Vö. Hettinger id. m. id. h. 203. l. – Azok cáfolására, kik a középkort csak „sötét," „tudatlan" jelzővel képesek említeni, s a középkornak ez állítólagos tudatlanságát az egyház rovására is oly nagyon szeretnék írni, emlékeztetünk a párizsi VI. zsinatnak 829-ben kegyes Lajos császárhoz intézett kérésére, melyben (can. 12.) legalább három egyetem fenntartására figyelmezteti őt. A falusi iskolákra nézve pedig Theodulf püspök (†821) következőleg rendelkezik: Presbyteri per villas et vicos scholas habeant, et si quilibet fidelium suos parvulos ad

Hogy a világrendszer felfedezője pap volt, nem kell feledni. A gyógyászatban olasz, salernói bencések tűntek ki, a gyógyfürdőket ők gondozták s látták el a szükségesekkel a betegek használatára.

Keresztény katolikus tudósok munkálatai után sikerült XIII. Gergely pápának a naptár javítása, – ilyenek rajzolták az első térképeket, (legnevezetesebb Fra Mauro camalduli szerzetes †1459) ilyenek adták az első etnográfiai adatokat, melyeket hittérítő útjaikban gyűjtöttek maguknak Kínáról, Mongol- és Tatárországról, Abyssiniáról, stb.

A csillagászati tudományok védői, részben fáklyavivői kik? Copernicus thorni kanonok, Tycho Brahe, Cusa bíbornok, Gassendi áldozár, Galilei.[61]

Szintúgy ápolta az egyház a régészetet és nyelvészetet is, mely utóbbira a hittérítés tömérdek alkalmat szolgáltatott. A történelmi kritika is rég virágzott már az egyháztörténelemben, mikor még a profántörténelem alig műveltetett. A klasszikus irodalom művelése az egyházban soha nem szünetelt, s a humanistáknak legjelesebbjei egyházi férfiak voltak, kik nemcsak távol állottak azon irányzattól, mely a többi humanistákat jellemzi, hanem ezen kereszténynellenes irányzatot a leghatározottabban gáncsolták.

Szóval, éppen az egyház volt az, mely a tudomány minden ágában nagyszerű lendületet idézett elő; nem zárta ki egyiket sem látóköréből, hanem felölelt mindent, ami az emberi szellemre a tudomány szempontjából hatással bír. „Megmozdított minden nagy kérdést, mely érdekli az emberiséget” – úgymond Guizot – „foglalkozott lényének minden problémájával, minden esélyével. Ezért oly nagy befolyása az újabb polgárisodásra, nagyobb még, mint azt akár leghevesebb ellenei, akár legbuzgóbb védői feltüntették.”[62] A teológiával kezdte, mellyel minden tudomány kapcsolatban áll. „A religio a tudománynak anyja. A tudomány jogara csak azért Európa tulajdona, mert keresztény. Csak az által jutott a polgárisulásnak s az ismereteknek oly magas fokára, hogy a teológiával kezdte működését, hogy az egyetemek eleinte csak teológiai iskolák voltak; s így mutattak a többi, ezen isteni törzsbe beoltott, s nedvében részesülő tudományok is mérhetetlen termékenységet.”[63] Minden igazság ugyanis az Istentől van, s az Istenhez vezet vissza, s így közös minden tudomány, egy nagy organizmusa az összes emberi ismereteknek, hol egyik a másiknak segélyt, világosságot kölcsönöz, míg mindegyik egy közös főcél felé törekszik.

Így folyt be a kereszténység az értelmiség, a tudományosság fejlődésére.

---

discendas litteras eis commendare vult, eos suscipere et docere non renuant, sed cum summa charitate eos doceant. (Capitulor. can. 20.) – A magyar klérusnak e tekintetben szerzett érdemeit terjedelmesen méltányolja Lányi: Magyar. katholikus Klerus érdemeinek emléke, Pozsony, 1843.

A protestáns Gregorovius szavai sem érdektelenek, melyekkel első sorban a VII. századbeli híres Bédát, de egyszersmind az akkori szerzeteseket is jellemzi: „Sein Genie vermochte aus einem Kloster Westhumberlands durch die Welt zu strahlen. Rom war unwissend, aber im letzten Thule disputirten Mönche über Mathematik und Astronomie, und schrieben Geschichte.” (Gesch. der Stadt Rom im Mittelalt. 1859. II. Bd. S. 212.)

[61] Ezt a Galilei nevet szeretik emlegetni az egyház ellenei, s belőle tőkét csinálni, íme – mondják – az eklatáns példa, hogy az egyház csakugyan gátolja a szellemi haladást, a tudomány fejlődését. Pedig már százszor ki volt mutatva s bebizonyítva, hogy nem a tévmentes egyház, hanem egy törvényszék (congregatio) mondta ki tana fölött az ítéletet, és pedig egész természetesen; mert Galilei azt nem tudta érvekkel bizonyítani, mert továbbá sokat teologizált, és mert ama korban az egész filozófiában is a másik nézet volt az uralkodó. Százszor volt továbbá bebizonyítva, hogy mese Galileinak bebörtönöztetése, hogy mese az, mintha ő lábával toppantva, a tannak visszavonása után, a hírhedt „eppur si muové”-t kimondotta volna; – százszor kimutatva, hogy aljas rágalom az, mintha kínoztatott volna, mindez, újra mondjuk, százszor, okmányilag, a pöriratokból ki van mutatva Marini, Albéri, Biot, de l’Épinois, Reumont és még akárhánynak irataiban, – mind hasztalan; aljasan ferdítő történészek (például Libri, Parchappe), regényírók, tárcafirkoncok, festők még mindig a kínoztatott mártír Galileit állítják a szegény, megcsalatott közönség elé, kit, mint nagyhírű és erkölcsileg feddhetetlen férfiút a keresztény Rómának, mely a lángészt koronázni szokta, üldözni soha eszébe nem jutott. – Hanem még sokan vannak, kiknél ez az elv az irányadó: Calumniare audacter, semper aliquid haeret. Vö. Grisar, cler Galileische Process etc. Zeitschr. f. kath. Theol. 1878. I. 65. és különösen Grisar, Galileistudien, Regensburg 1882.

[62] Cours d’histoire moderné leçon V.

[63] De Maistre: Abendstunden v. St. Petersburg. Frankfurt a. M. 1824. II. 224. l.

De még többet tett. Nemcsak azon kevesek közt fejtette ki tevékenységét, kik hivatást éreztek magukban a tudomány művelésére, hanem kitárta a keresztény műveltség kincseit mindenki számára, még a legalacsonyabb sorsúak számára is, nem ismerve kivételt. Ennek lehetőségét a régiek el sem képzelhették.

Az egyház nem idegenekre, nem rabszolgákra bízta a gyermeknevelést, önmaga vette azt édesanyai gonddal kezeibe; feláldozó, lankadhatatlan buzgalmat fejtett ki az oktatásügy terén. A püspöki székhelyeken, továbbá a kolostorok mellett iskolákat nyitott, *népiskolákat,* melyekről a pogány kor nem is álmodott, s melyekben a gyermek csakhamar oly kérdésekre volt képes megfelelni, amilyeneknek megoldása egy óvilági bölcsnek becsületére vált volna. „Gyermekeink egyszerű katekizmusa tudósabb és fönségesebb filozófiát foglal magában a Platoénál. Az Isten egysége néphit lett, s ezen egyetlen igazság elismerésétől veszi kezdetét gyökeres átalakulása a polytheismus által megvesztegetett európai törvényhozásnak, mely a társadalmi épület alapját egy hazugságra fektette."[64] – „Mit Socrates nem mert csak halkan kimondani, s amit Plato nem volt képes felfogni, vagy kifejezni, nálunk mindjárt kezdetben egyszerű munkások fennen hirdették, s szegény, műveletlen leányok a fonás közben ismételték nyelvük darabos egyszerűségében."[65]

A keresztény egyház papjainak, mint a nép hivatott oktatóinak lehetőleg alapos kiképeztetésén mindenképpen fáradozott; és ezek nemcsak a hitigazságokban, hanem a profán ismeretek elemeiben is adtak a népnek tanítást, s így megalapítói lettek mintegy, azon keresztény nevelési és oktatási rendszernek, mely a keresztény műveltségnek és tudományosságoknak adott létet.[66] – Maga a szószék is alkalmat nyújtott nekik, a nagy tömeget magát nevelni és tanítani, miután ez más úton-módon nem részesülhetett az oktatásban; hogy már ne babonák után induljon, hanem tiszta, világos tan szerint intézze lépteit, oly tan szerint, mely őt magát gondolkozni tanítja. Így foglalkozott keresztény bölcsészettel még azoknak szelleme is, kik minden egyéb műveltséget nélkülöztek; mert mindenkinek kellett gondolkozva imádkoznia, önmagát vizsgálnia, szabad akaratáról, halhatatlanságáról, s egyéb ily nagy igazságokról elmélkednie. Nem kis dolog ez, – óriási a befolyás, melyet a kereszténység a szószék által gyakorolt az értelmiség fejlődésére. „A régiek," – írja Ozanam – „az emberi szónak a legmagasabb alapot adták, midőn számára az agora és fórum közepén a szószéket felállították, mely onnan ama szellemdús és szenvedélyes városok felett uralkodott s meghódította őket a szó hatalma által. Nehéz lett volna emberi dolgot ennél inkább megtisztelni, – és mégis a kereszténység ennél többet tett, midőn a szószéket nem a tribünre, hanem a templomba, az oltár mellé helyezvén, a szónak saját trónt, úgyszólván a szentély közelében oltárt emelt. És ekkor látni lehetett azt, mit a pogányság soha sem látott, ti. a szót egyszerű prózában, minden pipere nélkül, a templomban, a misztériumoknak közepette. Igaz, hogy éppen ez által a szó jelleme megváltozott, megszűnt az a kíváncsiság tárgya lenni, hogy tanítássá legyen; célja többé már nem hízelegni az érzékeknek, hanem felvilágosítani az elméket, s megrázni a szíveket. Midőn látom, hogy a keresztény szónoklat elég erős egész nemzeteket a pogányságból kiragadni, többé nem csodálkozom, ha ugyanazt elég hatalmasnak találom, hogy Veronánál a lombardiai városokat és vicenzai Jánost egymással kiengesztelje, s hogy Szent Bernard buzdítására az egész vezelay-i gyülekezet a keresztesek közé rohanjon."[67]

És itt, a többi tudományágakban történt fejlődésnek futó áttekintése után, megemlíthetjük még pár szóval az ékesszólás haladását is a kereszténységben. Ha a régieknek volt Cicerójuk és Demosthenesük, – a keresztények bátran mutathatnak egy Ambrusra, egy Ágostonra, Lactantiusra, Cypriánra, vagy a görög szentatyák közt Aranyszájú Szent Jánosra és Szent

[64] Études historiques, Tom. II. discours I.
[65] De Champagny, les Antonins vol. II. p. 267.
[66] Vö. Rézbányai id. m. I. 127. l.
[67] La civilisation au V. siècle. T. II. 6. leê.

Vazulra, később egy Szent Bernátra, vagy az újabbak közt Bossuetra,[68] Fénélonra, Massillonra, Bourdalouera, stb. stb. – Nincs ezeknek szükségük népforrongásokra, összeesküvésekre, rendkívüli politikai viszonyokra: a keresztény ékesszólás magasabb régiókban keresi győzelmét; megvigasztalja a szegényt, anélkül, hogy bűneinek hízelegne, megleckézteti a királyokat, anélkül, hogy tekintélyükön csorbát ejtene, s – mi a fő, nem pazarolja eszméit pillanatnyi dolgokra, hanem oly témákkal foglalkozik, melyek mind ideiglenes, mind örök boldogságunkra vonatkoznak.[69]

Hol van tehát a kereszténység elveiben, vagy történetében a tudományos haladásnak meggátlása, hol az értelmi fejlődésnek zsarnoki elnyomása, – kell ismét kérdeznünk. Aki a kereszténységnek üdvös, hatalmas befolyását a tudományokban való haladásra kicsinyli, vagy éppen tagadja, sőt, mi több, eme befolyást károsnak nyilvánítja: az vagy teljes járatlanságát, vagy egyenesen rossz akaratát árulja el, az készakarva hunyja be szemeit a történelem lapjai előtt; mert azokon világosan megláthatná, hogy mily állapotban vette át a keresztény egyház Európa népeit – az értelmiség szempontjából; és hogy mi lett ugyanezekből csak a XVI. század elejéig is, – amikor aztán a protestantizmus egy századra gátolta meg a tudomány fejlődését;[70] megláthatná, hogy igenis a keresztény intézmények lettek gyúpontjai a tudományos műveltségnek, a kolostorok szűk cellái és tágas iskolái; – és a szerzetesek, kiket a világ, mint a haladásnak élő akadályait, ellentéteit szeret emlegetni, ők voltak a tudománynak igen sokáig kizárólagos, majd ismét legjelentékenyebb fönntartói, ápolói; mert a keresztény elv: ora et labora, arra vezérelte e férfiakat, hogy az ájtatossági gyakorlatokból fennmaradt időt munkával, és pedig a tanultak szellemi munkával töltsék, mint melyben a keresztény tökélynek elérésére az egyik főeszközt látták.

„A tudományos szellem az egyházba és a kolostorokba menekült," mondja Guizot, „s az oltár védelmében s szolgálatában állt mindazon időkig, melyek őt a szabadban való megjelenésre csalogatták."[71] Ugyanezt mutatja ki a történelemből a fönnebb idézett tudós Ozanam is, következő, nagyon igaz szavaiban: „Már akkor, midőn az egyház a mártírok vérével pecsételte hitvallását, foglalkozott a tudomány emancipációjával. Alexandriában a vérpaddal szemben emelték Pantaenus és Origenes tanszéküket, és midőn Julián kegyetlenebb üldözést akart a keresztények ellen foganatosítani, mint volt a tűzzel-vassal való üldözés, megtiltotta nekik a tanulást és tanítást. A papság erőfeszítése, hogy a barbarizmus éjében fenntartsa a tudománynak már-már kialvó szövétnekét; a székesegyházak és kolostorok mellett alapított iskolák; a zárdák vendégszeretetét élvező tudományok; a zsinatok határozatai a nyelvek művelésének érdekében, – mindezek csupa ismeretes tények."[72]

De legyen elég. Minden elfogulatlan és igazságszerető férfiú meg fog hajolni a kereszténység szelleme előtt, el fogja ismerni annak polgárosító hatását az emberiségre, be fogja látni, hogy a kereszténység önuralomra segítő eszközeivel nemcsak hogy elhárítja mindazon akadályokat, melyek az értelmi fejlődésnek, a tudományok haladásának útjában állnak: hanem pozitíve is gondolkodásra, elmélkedésre, mélyebb és komolyabb

---

[68] Mi magyarok büszkén nevezzük Pázmányunkat magyar Cicerónak.

[69] Vö. Chateaubriand id. m. II. 76. l.

[70] Erasmus szerint a könyvkereskedők azt beszélték, hogy az „evangélium kitörése" előtt hamarabb adtak el háromezer kötetet, mint utána hatszázat, (Ep. ad Fr. Germ. Döllingernél: Reformation I. 348. l.) Nem is csoda, hisz Luther csak nem tartozott az emberi ész tisztelői közé, melyet „az ördög arájának s csábító kéjhölgynek" nevezett. Melanchthon panaszkodik, hogy kora vastermészetű lett, hogy a tudományok tönkre mennek, ha a fejedelmek azok ápolását fel nem újítják. (Ep. ad duc. Megalopol. Wittenb. 1556. p. 169 – és ad Heur. Angl. reg. p. 71.) – Az iskolák lerombolva vagy elhagyatva, a tudomány tekintélye aláásva, a tudományos áramlat vissza volt szorítva.

[71] Histoire de la civilisation en France. I. 4. leçon.

[72] Mélanges, voium. II. p. 243. – Számtalan adatot találhatni ugyanez igazságok megvilágosítására Thomassinnál: Vet. et nov. eccl. disciplina 6. 2. I. 1. c. 94–99.

tanulmányokra ösztönzi az embert, melyek kitartóbb s igazi tudásvágytól lelkesülő férfiaknál nem maradhattak a legkedvezőbb eredmények nélkül.

B) A kereszténység befolyása a művészetek fejlődésére

Az értelmi fejlődés, tökélyesbülés nemcsak a tudományok virágzásában, hanem a művészetek ápolásában is megnyilvánul. Amint amarra, úgy erre is, a kereszténység a legelőnyösebben, a legáldásosabban folyt be.

Valóban, midőn az ember azt hallja, hogy a kereszténység gátat vet a művészetek haladásának, első meglepetésében nem tudja, mit szóljon; hiszen egy pillanat alatt eszébe jutnak a műremekek, melyek a kereszténység hatása alatt jöttek létre, s anélkül soha létre nem jöttek volna.

De tartsunk rendet, s figyeljük meg első sorban a keresztény vallás elveit, azután azok gyakorlatát a történelemben.

A művészetnek tárgya a valódi szép. Mi lenne a kereszténységben, ami a művészet fejlődésének gátat vetne? Ellenkezőleg, semmi sem nyújt oly gazdag és magasztos eszméket a művésznek, semmi sem tárja fel a mély és forró érzelmeknek oly dús világát előtte, mint éppen a kereszténység, az ő Istenről és emberről adott tanainál fogva.

S legyen az a művészetnek bármelyik ága, legyen az építészet, festészet, szobrászat, költészet, sőt zeneköltészet, hol nyer bővebb tápot a szellem, honnan menthet fönségesebb tárgyat, mint a keresztény eszmékből, melyek az emberi szívet megrendítik, azt a legbensőbb fájdalomra, vagy a legörvendetesebb elragadtatásra indítják, – melyek (például Krisztusnak s a szenteknek alakjaiban) megdicsőítik a szenvedést, s még a néma természetbe is életet lehelnek, midőn azt szentéllyé varázsolják, melyben minden, de minden háladalt, dicséretet zeng Teremtőjének! Hasonlítsuk össze a hitrege jeleneteit a keresztény jelenetekkel, okvetlenül meg kell győződnünk arról, hogy a kereszténység jobban rokonszenvez a művészettel, jobban tud a lángészhez szólani, úgy, hogy még ugyanazon művész is kitűnőbb műveket alkot a keresztény talajon, mint a profánon, – meg kell győződnünk, hogy a kereszténység szellemies volta tökéletesebb eszményt ad a művészetnek, a szenvedélyek leküzdését irányzó morálja általában szebb vonásokat kölcsönöz az előállított emberi alaknak, jobban érezteti a lelket, tünteti fel a szellemet az anyag kötelékei közt, mint azt bármi más irány képes volna tenni; végre meg kell győződnünk arról, hogy a tárgyak, melyeket a művészetnek ad, a lehető leggazdagabbak, legdrámaiabbak, legmeghatóbbak.

Valóban, a keresztény igazság mindent megvilágított, s így a szépnek országát is, s egészen új, megmérhetetlen tért nyitott a művészetnek, egészen új elemet oltott belé. Teljesen igaza van a tudós Wiseman bíbornoknak, midőn azt mondja: „A katolikus egyház az *eszményinek* új világát nyitotta meg oly fogalmak csodás összeegyeztetése által, melyek az előtt össze nem voltak egyeztethetők, például a szépségnek és szűzi tisztaságnak, vagy a fájdalomnak és istenségnek fogalmait egybekapcsolva… A Madonna a gyöngédségnek eszménye, a szenvedő Megváltó a magasztosnak eszménye a művészetben.”[73] Tisztában lévén a kereszténység a láthatatlan, egyedül imádandó Isten fogalmával, megszűnt reá nézve mindenkorra a bálványozás veszélye, s így nem volt ok, mely miatt a kinyilatkoztatás történetének fenséges alakjait szemlélhetőkké ne tehette volna, – s az egyház, ismerve a művészetnek roppant hatását az emberi kedélyre, nem is mulasztott el semmit, hogy azt fejlessze, terjessze.

Azért a keresztény egyház nem is volt soha művészet nélkül. Kezdetétől fogva átvette azt szolgálatába, és mint a leggondosabb édesanya, saját szelleméhez idomította, nemesítette, tökélyesítette. Még a milánói edictum előtti időkből, mielőtt még tehát a keresztény vallás nyilvános gyakorlata meg lett volna engedve, a véres üldözések korából maradtak ránk

[73] Vermischte Schriften. I. Abth.

keresztény műemlékek, a katakombákból, s részint még ott a helyszínén láthatók, részint a vatikáni múzeumokban elhelyezvén. A katakombák, a halálnak e csendes birodalma, voltak a keresztény művészetnek bölcsője. S ha azokban a műemlékekben a pogány iskolának megszokott régi formái még küzdeni látszanak létjogukért, ha ama falfestmények nem is tökéletesek és korrektek: mindazáltal lehetetlen bennük észre nem venni az új eszmék által közvetített fejlődést, s még a régiektől megtartott, átvett alakoknak is nemesedett, regenerálódott megjelenését.[74] – Nagyobb mérvű lett a kereszténység befolyása a művészetre, midőn az egyház a római birodalomban szabadságot nyert. – A régi bazilika-építészet felújult a keresztény kezekben, a fejlődés a művészet minden ágában kezdett érvényesülni. S midőn a bizánci császárok egyike-másika a képrombolásban árulta el mind tudatlanságát, mind érzéketlenségét, ki védelmezte a képek jogosultságát, ha nem az egyház, mely, mint hitágazatot állapítván meg a képek tiszteletét, ez által a festészetet megmentette? Kik nyitottak menhelyet a művészeknek és így magának a művészetnek is, ha nem a római pápák? Ó azok a „hierarchikus békók" és „hagyományos kötelékek" soha nem voltak a művészet fejlődésének hátrányára. Az egyház védelme, pártfogása és gondozása nélkül elveszett volna az a népvándorlások véres tusáiban, s még azután sem fejlődött volna oly gyorsan, mikor az egyes népek lakhelyeiket már állandósították és a kard, – a tudományok és művészetek ellenségeinek tán legnagyobbika – már a hüvelyben nyugodott. De így, az egyház védszárnyai alatt az oly haladást tanúsított már a középkorban, mely ma is bámulatra ragadja a gondolkodót.

Tekintsük akár a román építészet merész íveit, komoly, tágas csarnokait, akár a gót stílus szinte szellemies emelkedettségét, oszlopsorozatát, gyönyörű láttávlatát, – vagy vegyük szemügyre még újabb korban a festészetet, mely téren a keresztény művészet a legfényesebb diadalt ülte, – vagy a plasztikai műremekeket: mindenütt a kereszténység nemesítő, sőt újjáalkotó hatásaival fogunk találkozni.

Bátran írhatta Canova I. Napóleonnak: „minden religio ápolja a művészetet, de egy sem annyira, mint a mienk." S más művészek is bevallják, hogy a keresztény vallásból vett tárgyak szilárdítják meg a stílust, s hogy azoknak teljes mellőzése ingatagságot idéz elő, a művészet helyébe a tehetségek hiú játékát állítván.

Mint ugyanis már említettük, a kereszténységtől nyert a szépművészetek minden ága fölségesebb irányt, mert hisz azok azelőtt többnyire csak a bálványozás és testiség ocsmány szolgálatában voltak kénytelenek fetrengeni. Megváltásunk titkai, a boldogságos Szűz méltósága, az egyháztörténelem hősei és győzelmei, mindmegannyi magasztos tárgyaivá lettek a szépművészeteknek, és ezen vallástörténelmi alakok vagy eszmék helyes kivitele által a művész határozottan túlszárnyalta az antik művészek remekeit. „Mi egy Laokoon fájdalma," – ez összehasonlítást teszi művészi szempontból Hettinger – „Krisztuséhoz képest a keresztfán! Amaz a rideg, kegyetlen sors súlya alatt, reménytelen haláltusában törik össze, – emez még inkább szenved, de fájdalma a végtelen szeretet áldozatában megdicsőül, s szenvedésének sötét éje után az engesztelődés és örök béke hajnala derül fel. – Niobe kimondhatatlan fájdalmában megkövül az istenség bosszújától, míg egy Mater dolorosa a legbensőbb fájdalomnak, de egyszersmind a legszentebb önmegtagadásnak képe."[75]

Fra Angelico remek képei, Leonardo da Vinci alakjai, Michel Angelo nagyszabású alkotásai, Raphael Madonnái egész más világba ragadják a szemlélőt, s erősen bizonyítják,

---

[74] A katakombákról szóló elég számos munkák bővebb adatokat nyújtanak, mint azt mi itt tehetjük, legyen szabad azokra utalnunk az olvasót. – Tény az, hogy már Eusebius (Hist. eccl. I. 7. c. 18.) és Szent Ágoston (de consensu evangel. I. 1, c. 10.) említést tesznek keresztény tárgyú festményekről; ismeretes továbbá Szent Gergely nyilatkozata: „vidi saepius inscriptionis imaginem, et sine lacrymis transire non potui, cum tam efficaciter ob oculos poneret historiam;" vagy, hogy Szent Vazul kimondja: hogy a festők épp úgy hatnak képeik, mint a szónokok beszédeik által. – Theodosius, a keresztény császár külön törvényben: de excusatione artificum, fölmenti a festőket és családjaikat minden adó és katonatartás alól.

[75] Id. m. id. h. 239. l.

mennyivel mélyebb, bensőbb és dicsőbb érzelmeket ad a kereszténység szelleme a művésznek feldolgozásra, mint milyenekre az ókor egyáltalában képes volt.[76] – S midőn később a művészet elpártolni kezdett gondozó anyjától, s hűtlenül elhagyni a keresztény talajt, úgy hogy hanyatló erejét a XVII., és még inkább a XVIII. században csakis a tartalomürességben, ízléstelen alakokban összpontosította, ismét az egyház hangsúlyozta a helyes irányt, melyet a művészetnek már kezdetben adott, s melyet annak követnie kell, ha újból feléledni, s a tökélyesbülés útján haladni akar; és íme a művészet engedve a hívó szózatnak, a XIX. században ismét létesített oly műemlékeket, melyek nemcsak boldogabb jövőnek szolgálnak zálogául, hanem önmagukban is a haladás bizonyítékaiul.

Azonban nem kell csupán a képzőművészeteknél maradnunk, – a kereszténység, mint mondottuk, a művészet minden ágára nemesítőleg folyt be, a művészet minden ágának haladását előmozdította.

Tekintsük például a költészetet. A vallásos lírai költészetben az Istenember iránti szeretetnek érzeményei kezdettek kifejezést nyerni, szent indulatok, melyeket eladdig nem ismert senki, melyeket éppen a Megváltó véghetetlen szeretete fölötti elmélkedés, ezen, a keresztény hit által annyira ajánlott foglalkozás élesztett a szívekben. Mi is létezett volna, mi is léteznék a világon, ami egyszerre annyi lírai érzelemre nyitotta volna meg az emberi szívet, mint a Megváltónak élete, személyisége? Imádás, vágyódás, szeretet, bizalom, mindez Ő hozzá intézve, reá vonatkozva, hogy ne alapítanának meg oly költészetet, melyhez fogható azelőtt sem bensőségre, sem nemességre nézve emberi művek közt nem találtatott? Emberi, tisztán emberi művek közt, mondjuk; mert távolról sincs eszünkben, például az ószövetségi zsoltárokat háttérbe szorítani, vagy tőlük a magasztos, fönséges jelleget eltagadni akarni, hiszen ezek isteni sugallatból írván, – s telvén az Isten dicsőítésével, iránta táplált hálaérzettel, bűnbánattal; amiért az egyház fel is vette azokat a keresztény kultuszba, ez által is haladást idézve elő, amennyiben sokkal nagyobb terjedést biztosított nekik, mint az azelőtt az izraeliták partikularizmusa folytán történhetett volna.

De még a világi dalköltészet is a keresztény befolyás előnyös nyomait viseli magán; mert nem gátoltatik többé képzelt, vak fatum, vagy bosszuló elemek rémképei által, szabadabban mozog, és főleg, mert a nőnem iránti kímélet, sőt tisztelet és kegyelet, mely különösen a középkor költészetén vonul végig, szintén nem bírja másban forrását, mint a keresztény Mária-kultuszban, a nőiség legtisztább élő eszményének tiszteletében. Láttuk már, mi volt a nő a klasszikus ókorban. Majdnem a mohamedánok szokása szerint elkülönített, szellemi sínylődésre kárhoztatott lény. Azon helyet, melyet a keresztény érában elfoglal, valamint az életben, úgy a költészetben sem bírhatta. Már pedig a nő eme helyzetének javulása folytán a szerelem, a keresztény házasság is bensőbb, tisztább és eszményibb lett, – s így a dalköltészet is méltóbb, nemesebb tárgyra lelt.

És éppen így, vagy talán még hatalmasabban lengi át a keresztény szellem a hősköltészetet is, befolyása alatt halhatatlan művek jöttek létre, milyen például Dante „Divina Comoediá”-ja, ezen mindent felölelő remekmű, és még akárhány. – A regényirodalom sem süllyedett volna soha oly mélyre, mint azt napjainkban megdöbbenve kell látnunk, ha nem akarja magát emancipálni a kereszténység nemesítő befolyása alól; pedig ez e téren is a legszebb eredményeket mutatta fel, ami igen érthető; mert e befolyás legalkalmasabb arra, hogy olyképpen tüntesse fel egy léleknek történetét, az életnek különböző viszontagságai között, a Gondviselésnek javító, tisztító vezetése alatt egész a célpont eléréséig, – hogy

[76] Szépen írja Chateaubriand egy helyen: „A szépművészet a keresztény religiót anyjának ismerte el, amint ez a földön megjelent; ő földi bájait kölcsönözte ennek, ez pedig isteni jellegét adta neki. A zene hangjegyekre szedte az ő szent énekeit, a festészet őt fájdalmas diadalaiban ábrázolta, a szobrászat szeretett vele a koporsók fölött búsongani, és az építészet pompás – s mint az ő tanai, titokteljes templomokat emelt neki … Légy örökre áldott, Jézus szent religiója, mely a Louvre falaira a királyok megfeszített királyát, bíráink termének boltozatára a végítéletet, főkórodánkban a föltámadást, és a szüleiktől elhagyott árva lelencek házában a Megváltó születését festi.” (Id. m. T. 2. I. 1. ch. 1.)

tanítva mulattasson, s javítva szórakoztasson. A mai regényirodalom nem enged tért e befolyásnak, azért lett teljesen érzékivé, nem tud mást, mint a legaljasabb romlottság ecsetelésével izgatni, s az élethűség örve alatt a társadalom legocsmányabb kinövéseit arcátlan leplezetlenséggel megbeszélni.[77]

Tekintsük továbbá a színköltészetet, melyben, mint általánosan vélik, minden költészet kulminál. Hogy erre a kereszténység csak előnyösen hathatott, már azon roppant különbségből is elgondolhatjuk, mely a szellemi világot illetőleg az ókor és a kereszténység ismeretei közt fönnforog. Ott ismeretlen fennsőbb hatalmak intézik vakon a halandók sorsát, gúnyolva tehetetlenségüket, – itt a Gondviselésnek és az emberi szabad akaratnak, az örök igazságosságnak és irgalomteljes szeretetnek csodás összhangja működik együtt; ott az élet, az ember rendeltetése, végcélja talány, – itt világosan körülvonalozott bizonyosság; ott a fájdalom, az élet tragikuma keserű és kétségbeejtő, – itt a szenvedések megdicsőítvén. Mi természetesebb tehát, mint ha ezen eszmék, átvitetve a színköltészetbe, azon művekbe, melyek a világot jelképező deszkák számára írattak, nemesebb érzelmeket, tisztultabb világnézetet is juttattak érvényre, mint milyenek a régi klasszikusokéi voltak? Csakhogy itt ismét nem a mai színműirodalom termékeit kell szem előtt tartani; mert ezekben vajmi kevés, vagy éppenséggel hiányzik a keresztény szellem. Ma már a színház nagyon ritkán iskolája az erkölcsöknek, hisz korunk kedvenc darabjaiban csaknem mindig a szenvedély a győztes a lelkiismeret fölött, az erényt kigúnyolja a bűn, a test diadalmaskodik a lélek fölött, s a vak ösztön a kötelességérzet fölött.

Nem ezekről szólunk, hanem oly mesterművekről, melyek a jóért lelkesülnek, melyekben az igazság ragyog, és az emberi lélek titkai alaposan tárgyaltatnak. Egy dom Pedro Calderon öntudatosan, a keresztény szellem teljes öntudatával vitte be ugyane szellemet drámáiba; mások öntudatlanul is annak áldásdús behatása alatt állanak, és pedig a legjobb színműírók, még Schiller, és maga Shakespeare is. Amannak minden nemesért hevülő keble átérzett egyet-mást a kereszt religiójának fenségéből,[78] s „ideái" – mint egy jeles itész mondja – „lényegükben keresztény ideák, ámbár a keresztény igazságok kiterjedése nagyobb, mint Schiller eszméié, s ámbár sok megváltozott volna nézeteiben, ha a keresztény igazságot teljességében ismerte volna;" emennek, Shakespeare-nak, humora, ostorozva a világ hazugságát, egyszersmind annak mulandó, s a lelki javak örök voltára figyelmeztet.

De még tovább megyünk, s ha tán valakit meglepne is azon állításunk, hogy még a zeneköltészet sem tesz kivételt a keresztény szellem által nemesített művészeti ágak közül, még sem tartózkodunk azt kimondani. Az egyház kezdettől fogva nagy fontosságot tulajdonított a zenének és éneknek, amin nem is lehet megütköznünk, amennyiben a keresztény vallás lelkesedésének s mély érzelmeinek ezen úton is törekszik kifejezést adni. André mondja: „A zene egy kiválóan katolikus művészet. Ezen általános nyelv az, melyen hallatja velünk a religio a hit legfönségesebb eszméit. Az ének imádkozik, remél, sír, szeret, világít. S csakugyan, az istentisztelet, az embernek az Istennel való ezen ünnepélyes közlekedése mindig ének- és zenével járt. A vallási zene tiszta és magasztos lévén, valamely légi rezgésnek, s mennyei összhangnak látszik, mely lelkünket arany szárnyain kapja el, s viszi a magasba."[79]

---

[77] Értjük nevezetesen a „realizmust," ezt a legújabb, legvakmerőbb irányt, melyet egy-két francia regényíró törekszik herostrati dicsvággyal képviselni, s mely, lehetetlen, hogy meg ne mételyezze az ifjabb olvasóknak szívét.

[78] Egy Goethéhez írt levelében a kereszténységet „a szent megtestesülésének, és az egyetlen esztétikus religió"-nak nevezi. – – „Johanniter"-jében pedig így kiált fel:
„Religion des Kreuzes, nur du verknüpfest in Einem
Kranze der Demuth und Kraft doppelte Palme zugleich."
S a lelkésznek párbeszéde Moor Ferenccel a „Räuber"-ban nem valóságos apológiája-e a vallásnak?

[79] Hist. politique de la inonarchie pontif. L. 5. ch. 3.

A zene és ének csakhamar kiegészítő része lett a keresztény istentiszteletnek, és pedig egészen új modorban fejlesztetett, mely e célnak leginkább megfelelt. Szakértők is a hangoknak egész új világában találják magukat, midőn Szent Ambrus és Nagy Szent Gergely melódiáit, vagy későbbi századokból Palestrina gyönyörű szerzeményeit vizsgálják. S ha volt is a régi keresztények énekében egy-két motívum a görögökéből, – miután „az új szellem a talált anyaggal kezdett építkezni," miként Ambros mondja, egészen másképp hangzott az, alkalmazva azon szent szavakhoz, melyek az isteninek magasztosságát és végtelen fönségét fejezvén ki, bensőbbekké, kenetteljesebbekké tették a hozzájuk fűzött hangokat is. Így haladt a keresztény zene, hogy később egy Orlando di Lasso, Allegri, Pergolese, Haydn szerzeményeiben kulmináljon, – és vannak, kik a jelenkor zenéjét is a kereszténység gyümölcsének tartják, amennyiben azt alapjában a Gergely-féle énekből hiszik leszármaztathatónak. A már említett Ambros zenetörténelmi művében egyenesen ezt mondja: „A gergelyi ének sajátságosan áldásosnak mutatkozott, amennyiben Olasz-, Francia-, Német- és Angolországban, melyekben leginkább felkaroltatott, legtöbb haladás mutatkozik a zene terén, ellenben a spanyol félsziget, melyen sokkal később kapott lábra, a zenében érezhetőleg elmaradt ama nemzetektől stb."[80]

De hová jutnánk, ha mindezeket részletezni akarnók, s a művészet minden ágáról hosszasan értekezni! Ez a kulturtörténelem teendője. Célunk volt csupán kimutatni, hogy a kereszténység nemcsak nem akadályozta a művészetek fejlődését, hanem azt minden tekintetben, a leghatalmasabban előmozdította. És ennek beismeréséhez, már csak e rövid vázlatok után is, nincs egyébre szükség, mint őszinteségre és méltányosságra.

[80] Vö. Rézbányai id. m. I. 2. 71. l.

7. A kereszténység befolyása az anyagi haladásra

Ismétlésekbe esnénk, ha e helyen újra elmondanók, hogy a pusztán anyagi haladás, erkölcsi tökélyesbülés nélkül csak romlásra vezetne; – hogy van értéke az anyagi fejlődésnek, de csakis relatív értéke, az emberi természet szükségletei, követelményei által számára kijelölt mederben; – hogy összhangnak, helyes aránynak kell lenni az erkölcsi, szellemi és anyagi fejlődés között, mely, ha megzavartatik, felbillen a társadalom egyensúlya, s az bukni kénytelen.

De hát hol van azon pont, melynél az anyagi haladás túllépi korlátait? Ki szabja meg a határvonalat, melyen túl a valódi haladásra oly föltétlenül szükséges összhang az erkölcsi, szellemi és anyagi fejlődés közt megzavartatik?

Ezt elméletben megállapítani épp oly nehéz lenne, mint sokszor a testi baj keletkezésének időpontját, vagy valódi okát teljes biztossággal kimutatni, dacára annak, hogy a baj kórjelei világosan mutatkoznak. A társadalomban is jelentkeznek egész határozottan az ily kórjelek, szomorúan mutatva, hogy a szervezet összhangja valamiképpen meg van zavarva.

A túlhajtott, a kellő határokat túllépő anyagi törekvéseket jelző ily kórtünet például a napjainkban nem egyszer szemünkbe ötlő szellemi *lealacsonyulás,* holott az igaz haladásnak bizonyára *felemelkedésnek* kellene lennie. A dolgok, melyekkel kizárólag foglalkozunk, roppant hatással vannak kedélyünkre, egész lényünkre. Ha tehát egész törekvésünk az anyagira van fordítva, ha minden igyekezetünk arra van irányozva, ami természeténél fogva alattunk áll: csoda-e, ha szellemileg eltörpülünk, lealacsonyulunk? Az egész anyagi világ kevés arra, hogy lelkünknek szomját oltsa; mert lelkünk magasabbra van hivatva, egészen más szférában akar mozogni, az örökkévaló, a végtelen felé kell annak törekednie, ezen az úton lesz mindig nagyobbá, tökéletesebbé.

Az igazi haladásnak továbbá a *szeretet terjedését* kell eredményeznie, – míg a túlhajtott anyagi haladás okvetlenül *önzésre* vezet. Igaz, hogy éppen az anyagi haladás imádói nagyon sokat beszélnek a testvériség terjesztéséről is, s a kettőt összekapcsolva magasztalják. De ez csalfa, hiú álom; mert az egyik a másikat természeténél fogva megsemmisíti, kizárja. Hisz a túlzott, vagy pláne kizárólagos anyagi haladás, melynek az élvezetek szaporítása egyenesen bevallott célja, nem hozhat létre mást, mint folyton növekedő önzést, s ezzel szívtelenséget; hogyan lehetne ezt megegyeztetni a testvéri szeretettel, mely lemond sajátjáról, hogy felebarátján segítsen? Ha az élvezet a cél a földön: akkor a kölcsönös kizsákmányolás, kéjelgő tékozlás lesz az egyedüli foglalkozás. Azért látjuk is a gyakorlatban az önzést uralkodni, míg a szavak testvériséget hangoztatnak úton-útfélen. Ezért nincs valódi haszna a társadalomnak a pusztán anyagi haladásból, mely éppen azon hatása folytán, hogy a kedélyt megrontja, a szívet megkeményíti, – amint megtermi, úgy a nagy tömeg haszna nélkül fel is emészti saját gyümölcseit; mely továbbá a tőke urait aránytalanul meggazdagítja a szegények rovására, kiket a meg nem élhetésre kárhoztat. Nem terjed-e tehát a nyomor egyenes arányban a túlhajtott, pusztán anyagi haladással? S ha látszik is ragyogni az anyagi hatalom, ha kápráztatja is szemünket a pompa és fény, melyet a túlzott anyagi haladás dicsekedve felmutat: az erkölcsi erőnek támasza nélkül mindez nem egyéb, mint testi gyarapodás, belső életerő nélkül.

És ez a lealacsonyulás, ez az önzés, melyeket példaképpen hoztunk fel a határokon túllépő anyagi haladás eredményeiből, nem egyebek, mint kórtünetek, melyek világosan mutatják azt, hogy a társadalom, melynél azok jelentkeznek, beteg, hogy szervezetének egyensúlya meg van zavarva.

Az a kérdés már most, mily viszonyba lépett a kereszténység az anyagi haladás kérdésével. És e kérdésre azt feleljük, hogy a kereszténység, éppen azon hatása által, melynél fogva az erkölcsi, szellemi és anyagi fejlődésben oly szükséges egyensúlyt biztosítja magasztos hitelveivel, a legáldásosabban folyt be magára az anyagi haladásra is. Mert nem

kell ám a kereszténységet, annak elveit oly írókból megítélni, kik nagyon is ismeretesek részrehajlásukról, irányzatosságukról, – de még a közvéleményből sem, melyet a világ táplál a kereszténységről; mert fájdalom, bármily régi is már a kereszténység a földön, a világ még sem látszik azt ismerni, s telve van azt illetőleg borzasztó előítéletekkel, és talán leginkább a haladás témáját tekintve. A „ tudósok" legnagyobb része szándékosan kedvez az előítéleteknek, s azokat tudományos ruhába öltöztetve, sokat beszél a kereszténység szellemies voltáról, mely mindent, ami anyag, eo ipso kárhoztat, mely az anyagot bűnnek, önmagában rossznak tartja stb. Hisz ez a legtúlzóbb manichaeizmus lenne, melytől, hogy mennyire irtózott mindig a kereszténység, mind az egyháztörténelemnek, mind a keresztény hitelveknek csak kevés ismerete is megmutatja. Amabból látjuk, mily határozottan ítéli el mindig a keresztény egyház mindazon tanokat, melyek az anyagot önmagában rossznak tüntették fel, vagy a rossz princípiumtól származtatták; emezek pedig nyíltan arra tanítanak minket, hogy az egész mindenség, minden, ami létezik, az Istennek teremtménye, következésképp önmagában rossz nem lehet, mert Istent a rossz szerzőjének nem tarthatjuk. Ezt a keresztény tant fejezi ki a nagytudományú Szent Ágoston, midőn amily röviden, oly bölcsen mondja: „Omne, quod est, in quantum est, bonum est."[81] Minden, ami létezik, annyiban, amennyiben létezik, jó; mert hisz a létet Isten adta mindennek. A rossznak nincs tulajdonképpeni léte, természete; mert a rossz éppen azért rossz, mivel eltér az Isten megállapította rendtől, mivel hiánya a jónak, melynek meg kellene lennie.[82]

Ez lévén a kereszténységnek idevonatkozó hitelve, miképp mondhatja bárki is, hogy a kereszténység az anyagi haladásnak már elvileg, a priori ellentéte? hogy az anyagot önmagában rossznak mondja? Ez egyszerűen nem igaz. Hogy gyakorlatilag sem ellensége az anyagi fejlődésnek, szintén mindjárt látni fogjuk.

A kereszténység csak a rosszat kárhoztatja, az anyagi haladás pedig önmagában nemcsak nem rossz, hanem a kellő arányban szükséges is. Scrutamini scripturas, mondhatjuk erre, nézzétek a szentírást, hisz tele lapjai az ember hatalmának magasztalásával az anyag fölött! Ugyanezen szentírás kötelességévé teszi az embernek a munkát, a kemény munkát, mely verítéket csal homlokára. A kereszténység a henyélést minden bűn forrásának, az ördög vánkosának tartja; folytonos munkára sürgeti, buzdítja az embert. Hol volna tehát az a manichaeisztikus elv, mely az anyagot önmagában kárhoztatja? Mikor mondta a kereszténység, hogy rossz a természet erőivel pótolni a munkás karjait, vagy, hogy rossz a távolságot az egyik és másik ország közt a lángész nagyszerű találmányai által megrövidíteni, csaknem eltüntetni? Soha, sőt mindig helyeselte az embernek az anyag fölötti győzelmeit, mindig elfogadta az anyagot mint eszközt, – csak végcélnak nem ismerte el soha, s nem is fogja elismerni. Kárhoztatja az anyaggal való visszaélést, s ezt kell is kárhoztatnia, kifogásolja az anyagnak zsarnoki uralmát az ember fölött, s ezt kell is kifogásolnia. Az Istennek bírhatása a cél, melyet a kereszténység folyton szemeink elé tart, – a teremtmények bírása csak eszköz. Az ember avégre teremtetett, hogy Istent megismerje, szeresse, neki szolgáljon és így egykor üdvözüljön. Minden egyéb földi teremtmény az emberért van teremtve, hogy segélyére legyen a cél elérésére való törekvésében, miből következik, hogy az ember azokat használja, vagy ne használja, aszerint, amint céljára előnyösek vagy hátrányosak. Így tanít a kereszténység, és valóban, e tanításában a legnagyobb bölcsesség rejlik, mely a léleknek épp úgy, mint az anyagnak rendes helyét kitűzi, megszabja. Igenis, az anyag legyen alávetve az embernek, az ember Istennek, – s az anyag az ember kezeiben szolgáljon az ő üdvösségére, Istennek pedig dicsőségére, ami a végcél.

Hogy azonban a keresztény elv a gyakorlatban is működött, hogy mennyit lendített e téren, az anyagi haladás előmozdításán is, hogy befolyása éppen nem vetett gátat az anyagi

[81] Quaest. divers. 83. q. 24.

[82] A flórenci szent zsinat (1438) határozata: „Sacrosancta Romana Ecclesia – nullam mali asserit naturam, quia omnis creatura, in quantum natura est, bona est." (Denzinger Enchiridion. p. 209. ed. 4.)

fejlődésnek, hanem annak ellenkezőleg igen nagy hasznára volt: lássuk röviden a következőkben.

Minden anyagi haladásnak legelső, legszükségesebb feltétele a munka és szorgalom. Ki biztosította ez első feltételt, mi adott a munkakedvnek hatalmasabb impulzust, mint a *kereszténység, mely becsületet, tiszteletet szerzett a munkának?*

A régiek irtóztak a munkától, megvetették azt, s a rabszolgákra bízták, mint olyas valamit, mely nem méltó az emberhez, legalább nem méltó a szabad férfiúhoz.[83] Henye dőzsölésben töltötték napjaikat, – úgy a görögök és rómaiak, mint a germánok és gallok.

Megjelenik Krisztus, s felújítja a régi parancsot: „Orcád verítékével eszed a kenyeret,"[84] „az ember munkára születik";[85] – Ő maga is egy ácsmesternek házában nő fel folytonos munka közt; tanának első hirdetői önkezük munkájából élnek, s örökre elítélik, a legszigorúbban elítélik a mások munkáján élősködő henyeséget.[86] És ilyen oktatás, ilyen példa után a munka nem szégyen immár, sőt a legnagyobb tisztesség, de még ennél is több, – valóságos istentisztelet; mert erkölcsi alapokra van fektetve. És ez a szabad munka egészen más, mint volt a rabszolgáké az ókorban; termékeny az, és folyton új produktív elemeket ébreszt. Azért látjuk is, hogy egészen más a keresztény népeknek anyagi jóléte, vagyoni állapota, mint milyennek csak lehetőségéről is fogalmuk volt az ókori népeknek, kik pedig a rabszolgák ezreivel rendelkeztek. Mert a kereszténység az első, legszükségesebb lépést minden anyagi haladáshoz megtette, midőn mindenkinek tisztes kötelességévé tette a munkát, s ezáltal örökre ledöntötte azon akadályokat, melyek az anyagi jólét felvirágzását mindaddig meggátolták. Igen, a kereszténység ölében az eredetileg büntetésül szabott munka az átkot áldássá változtatta, s földi jólétünk eszköze és feltétele lett.

Ezen első lépést, ezen leglényegesebb, legfőbb eredményt önként követte a többi. A kereszténység az, mely valláserkölcsi elvekkel szabályozta az úr és szolga, a munkaadó és munkás, az eladó és vevő közötti viszonyokat. A kereszténység az, mely az urat emberséges bánásmódra és gondoskodásra, a szolgát viszont ura iránti hűségre, engedelmességre és tiszteletre, – a munkaadót a megszolgált bér lelkiismeretes megfizetésére, a munkást viszont szorgalomra s a munkadíjnak megérdemlésére kötelezte. A kereszténység az, mely általában minden adót és vevőt kölcsönös igazságosságra és becsületességre kötelezve az ipar és kereskedelem ügy bármily viszonyaiban: *birtokába juttatta az emberiséget ama nemzetgazdászati tényezőknek,* melyek minden anyagi fejlődés biztos és tartós felvirágoztatására okvetlenül szükségesek.[87]

Innen van, hogy a keresztény elvek áldásos befolyása alatt földmívelés, ipar, kereskedelem egyaránt csakhamar nagy lendületet vettek, dacára azon eszközök hiányának, melyekben korunk bővelkedik; dacára a folytonos fegyverzörejnek, és sok mindenféle, az anyagi fejlődést nehezítő kedvezőtlen körülményeknek. A keresztény intézmények, kolostorok nemcsak a tudományos és művészi haladásnak, hanem az anyagi fejlődésnek is hathatós eszközeivé lettek. Hisz a régi szerzetesek, hogy csak egy példát hozzunk fel, nemcsak tudósok, művészek, hanem kézmívesek is voltak, kik építkezéseikben s minden egyéb szükségletükben nem szorultak más munkások segélyére; kik közt a „decanus operariorum" és a „magister caementariorum" a rendes hivatalviselők közé tartoztak; kik akkor tették le szerszámaikat, midőn az oltárhoz, vagy a karba kellett menniük. – Hogy ugyancsak a szerzetesek mennyit tettek a pusztaságok termékennyé tételére, a vadonok kiirtására, a bányák, sóbányák kiaknázására: talán nem is szükséges felemlítenünk. A

[83] Mit szóljunk, ha egy Aristoteles így beszél: „Vannak munkák, melyeket a szabad nem végezhet önlealacsonyítás nélkül, ezek elvégzésére alkotta a természet az emberek egy nemét, a rabszolgákat, hogy számunkra dolgozzanak." (Polit. I. 3.)
[84] Ter 3,19.
[85] Jób 5,7.
[86] 1Tessz. 4,11, továbbá 2Tessz 3,10.
[87] Vö. Rézbányai id. m. I. 2. 209. l.

protestáns Guizot mondja, hogy a bencések tették Európát művelhetővé. Neander így szól: „Az iparnak mindazon ágai, melyek a nyugalommal és a szerzetes élet egyéb viszonyaival megegyeztethetők voltak, gyakoroltattak a kolostorokban.”[88] „Egy apátság” – így ír ismét Thierry – „nemcsak az imának s elmélkedésnek helye, hanem nyílt menedékhely is volt a barbárság nyomása elől, – mindennemű műhelyek találtattak abban, s majorjai valóban mintagazdaságnak voltak nevezhetők.”[89] Épp úgy dicsőítik a kolostorokat e szempontból Mignet[90] és Cibrario[91] is, „a földművelés, ipar és tudományosság köztársaságainak” nevezvén azokat. Roscher pedig egész határozottan kimondja: „Minden okszerű földművelés a kolostorokból veszi eredetét, melyek, amint a benső megtérésnek, úgy a gazdászati kultúrának is iskolái voltak. Norvégiában a gyümölcstenyésztést ők honosították meg, a lombardiai öntözőkészülékek legnagyobb részben papoktól alkottattak.”[92] – „A Bangor kolostornak (Wales) lakói hét osztályra voltak osztva, háromszázzal egy osztályban, kik mindannyian művészék és kézművesek voltak, – s egy ír kolostorban nem kevesebb, mint háromezer szerzetes élt kézi munkájából. Így törtek ezek utat a szabad kézművesi osztály keletkezésének, s a polgárság kifejlődésének.”[93]

Szóljanak helyettünk ezen idézetek, melyekhez hasonlókat még nagy számmal találhat az olvasó a történelmi és kulturtörténelmi munkákban; mert az alaposabb írók, az őszintébb kutatók mindig késztetve érezték magukat elismerni a kereszténységnek előnyös befolyását az anyagi haladásra is. Miképpen és mi által is gátolná a kereszténység akár tanaiban, akár a gyakorlatban az igazi, kellő arányok közt történő, s csakis így hasznos anyagi fejlődést?

Persze, a gazdagságot, az élvezeteket végcélul soha nem tekintette, s azért a kizárólag az anyagra irányzott tevékenységet, – a túlzott, s az erkölcsi tökélyesbülés rovására elhatalmasodó anyag-imádást nem tarthatja haladásnak.

S ha valamely kor haladását csakis az anyagi térre akarja szorítani, csakis az anyagi téren akarja keresni, – ha a munkásból gépet csinál, jól járó, de gondolat- és szellemnélküli gépet; – ha a munkásosztály férfi része iszákossá, kicsapongóvá, női része aljassá és gyermeksikkasztóvá lesz, és a gyermekeknek erkölcsi érzete a gyárakban megsemmisül: nem kénytelen-e a kereszténység az *ily anyagi haladással* szemben állást foglalni?

Nem fogja magát az anyagi haladást megtámadni, amint ezt soha nem is tette, elveinél fogva nem is tehette; mert az, mint említve volt, önmagában véve nem rossz, sőt helyesen fejlesztve, az emberiség boldogítására szolgál; – nem is fog teljesen visszavonulni s az ily kor törekvéseitől magát egészen, azokat mintegy ignorálva, elszigetelni; mert hivatva van ellensúlyozni a rossz hatást, melyet nem maga az ipar fejlődése, hanem azon szellem, azon irányzat, melyben az történik, idéz elő: hanem igenis közbe fog lépni, *az emberiség igaz érdekeinek védelmére,* azt fogja óhajtani, oda fog törekedni, hogy minden egyes a maga körében, a maga befolyását felhasználja ezen új pogányság megszüntetésére, e fehérrabszolgaság igája alatt nyögők emberi méltóságának visszaszerzésére, mi által ismét idejük, alkalmuk legyen lelküket a földi göröngytől Istenhez felemelni, – szóval, törekedni fog a keresztény szellemet érvényesíteni az anyagi haladás terén is; törekedni fog, amint mindig sikerrel törekedett is, összhangot, helyes arányt hozni létre az emberi haladás minden ágába. E nélkül nincs valódi anyagi haladás sem, mint azt már munkánk első részében kimutattuk, s ami van, az szükségképpen *romlásra, bukásra* halad, az emberi társadalom felbomlására vezet.

---

[88] Kirchengesch. II. 2. 536. l.
[89] Essai sur l’histoire du tiers état ch. I.
[90] Mém. sur l’introduction etc. Acad. d. sc. mor. T. III. 813. l.
[91] Dell’econom. polit. del med. ev. II. c. 6.
[92] Zeitschr. F. d. gesammte Staatswissenschaft. 1863. II. 280. l.
[93] Vö. Kisselbach, d. Gang d. Welthandels. Stuttg. 1860. 154. l. – S vajon ma is még, nem terjesztik-e keresztény szerzetesek, trappisták a civilizációt:, nevezetesen az anyagi haladást is Afrikában, a kafferek közt, stb?

Azonban a keresztény igazságok nemcsak közvetlenül mozdították elő az anyagi haladást, hanem még inkább közvetve, ama magasztos erények működése által, melyeket a kereszténység e világra hozott, s melyek át meg áthatják az emberi élet minden képzelhető viszonyait, körülményeit, melyek befolyásukat érvényesítik az élet legváltozatosabb esélyeiben, – s így az anyagi kérdésekben is. A keresztény tan nem holt elmélet, nem száraz tudományos rendszer: átment az a gyakorlati életbe, irányadója lett az ember minden tettének, egész létének. A felebaráti szeretet, az igazságosság, a hűség, az irgalom, az önmegtagadás, – íme ezek a kereszténység által az emberiségbe oltott elemek, melyek mindannyian óriásilag, s a legáldásosabban befolyásolták az anyagi fejlődést.

Azonban nem akarunk ezek részletezésével hosszadalmasakká lenni, és befejezzük e cikkünket, mint amelynek a következővel amúgy is élénk érintkezési pontjai vannak. Csak még egyszer utalunk az anyagnak kiszabott helyre, tekintettel a főcélra, mely nem más, mint az Isten dicsősége.

Az anyagnak nincs lelke, hogy az Istent megismerje, nincs szíve, hogy Őt szeresse, nincs szava, hogy Őt dicsőítse, – az ember, az eszes lény legyen tehát a közeg, az ő kezeiben váljék az észnélküli természet is az Isten dicsőítőjévé. Az ember legyen a király, ki a természetnek hódolatát a magáéval egyesítve, a királyok királya előtt tolmácsolja; ő legyen a próféta, ki „az Istennek a természetben nyilvánuló tökélyeit értse, olvassa és magyarázza; ő legyen a pap, ki a természet néma templomában megzendülő orgonahangokat dicsérő-, hála- és szeretethimnuszaival kísérje, s ugyanabban annak áldozatát Isten Ő Felségének bemutassa.”[94]

[94] Karsch id. m. 76. l.

8. A kereszténység befolyása a társadalmi haladásra

Még egy új, szép tér nyílik a haladásnak, a társadalmi tér, a szociális jólétnek széles tere.

Az embert nemcsak mint egyedet kell tekintenünk, különösen, midőn az emberi haladásról beszélünk, hanem mint a társadalomnak, az emberiségnek egyik tagját is, melynek e társadalomban kell élnie, nem ugyan egyedül és kizárólag érte, de mindenesetre benne. „Az emberiséget szoros kapocs fűzi egybe, melyet nem az egyes akarata hozott létre, mely fölött hatalma nincs, s mely kivétel nélkül mindenkinél egyenlő módon életszükségnek bizonyul be. A dolgok természetes helyzete folytán az egyén tehetsége elégtelen arra, hogy más erő segélye nélkül sikerrel működhessék."[95] Úgy van, az ember társas életre van teremtve, s nemcsak szelleme, lelki élete és szívének vonzalma fűzi őt a társas élethez, hanem születésénél, fönntartásánál és fejlődésénél fogva, sőt egész erkölcsi élete által szoros összeköttetésben áll azzal. Azért nem is emberi mű a társadalom, hanem az emberi természet Alkotójának törvényéből jött létre, hogy általa az egyesek egyrészt könnyebben tölthessék be – saját, önkéntes tevékenységükkel – hivatásukat; másrészt ők maguk is segédkezet nyújtsanak a társadalom missziójának kiviteléhez, ami nem egyéb, mint az egyedek boldogítása.

Emberekből állván azonban a társadalom, az is változandóságnak van alávetve, s mint ilyen, fejlődésre, haladásra nemcsak képes, hanem köteles is. Hogy pedig e haladásnak célja is kell, hogy legyen, az a haladás fogalmából következik, mint azt már fönnebb bebizonyítottuk. Mi tehát a társadalmi haladásnak célja? Nem más, mint az, hogy a *szabadság, igazságosság és szeretet által* lehetségessé tévén, és amennyire lehetséges, kiterjesztvén az ideiglenes, földi boldogságot és jólétet: ezáltal az emberiséget annál könnyebben vezérelje a jövő élet változhatatlan, örökkétartó boldogságához. Ez, az emberiség örök boldogsága az Isten dicsőségére, a társadalomnak is végcélja, hisz ez életben minden e végcélra törekszik, s nem is lehet ez az ideiglenes élet önmagának célja, benne minden a fennsőbb, szellemi életre vonatkozik.[96]

Az emberi társadalomban tehát az igazságosság tartja fenn a külső rendet, a szeretet élteti a belsőt, hozzájuk járul, vagy inkább feltételeztetik mindkettő által a szabadság, s a háromnak összhangja biztosítja a társadalom haladását. Amely társadalomban az igazságosság és szeretet „fortiter et suaviter" uralkodik, s egyszersmind az igazi szabadság virágzik: ott „az emberiség a tudomány békés vívmányainak, és az Isten áldotta művészetek fényének tetőpontjára fog emelkedni, – ott a gazdagság és a termények fölosztása azon arányban fog történni, mely az alattvalók többségét arra képesíti, hogy a kínzó nyomortól menten, magának ama külső szabadság és méltóság birtokát biztosítsa, mely által az embernek valódi nagyságához való emelkedése könnyebbé és lehetőbbé lesz."[97]

De vajon melyik társadalom van áthatva az igazságosság és szeretet éltető melegétől annyira, mint a kereszténység elveitől befolyásolt, s e befolyást magába felvevő társadalom? Hol virágzik a valódi, legnemesebb értelemben vett szabadság oly dúsan, mint a keresztény társadalomban?

A keresztény vallás magasztos tanai, újból hangsúlyozzuk, nem maradtak meddők, terméketlenek, – átmentek azok magába az életbe: hogy ne okoztak volna nagymérvű, és minden tekintetben előnyös átalakulást az egész emberi társadalomban? Lehet-e képzelni, hogy a gyakorlatban megtestesített ily elvek: „nincs hatalom, hanem csak Istentől;"[98]–

---

[95] Périn id. m. 7. l.

[96] Mindezekről a bölcsészet és a társadalmi szakmunkák vannak hivatva bőven és kimerítően értekezni, mi csak a célunkhoz szükségeseket említjük.

[97] Périn id. m. 82. l.

[98] Róm 13,1.

„adjátok meg tehát, ami a császáré, a császárnak, és ami Istené, az Istennek;”[99] – „szeressed felebarátodat, mint tenmagadat;”[100] – „új parancsolatot adok nektek, hogy szeressétek egymást, amint én szerettelek titeket;”[101] – „bizony mondom nektek, amit egynek ezen legkisebb atyámfiai közül cselekedtetek, nekem cselekedtétek;”[102] – „mert ti szabadságra vagytok hivatva;”[103] – „ahol pedig az Úr Lelke, ott a szabadság;”[104] – hogy az ily elvek ne érvényesítették volna befolyásukat a társadalom terén is, és pedig olyképpen, hogy abban okvetlenül nagyszerű haladást eredményeztek legyen? És ha ezen elveket mindnyájan az ő egész, mély értelmükben ma is megvalósítani, tetteikre alkalmazni iparkodnának, ó akkor csakugyan „terras vitae praesentis ornaret sua felicitate respublica, et vitae aeternae culmen beatissime regnatura conscenderet ”[105]

Vessünk egy pillantást a régi világba. Mit látunk? Látunk egynéhány gazdag hatalmast, egy-két tiszteletben állót, – és egy óriás tömegét a szegényeknek, a megvetetteknek, a rabszolgáknak. Voltak talán nagy tetteik a nagy férfiaknak? Önzés volt azoknak legtöbbször rugója, a dicsvágynak kielégítése célja. Még a barátság is csak arra való volt, hogy abból egyik vagy másik hasznot húzzon.[106] Részvétről, szánalomról szó sem volt, ez gyöngeségnek, véteknek minősíttetett, mely nemcsak a férfihoz, hanem még a nőhöz is méltatlan; hisz a cirkuszi gladiatorjátékoknak a nők épp oly szenvedélyes látogatói voltak, mint a férfiak. Seneca szerint „az irgalmasság a szív hibája, s a becsületes emberek gondosan kerülendik is azt, mely legtöbbnyire csak a gonoszoknál található, az igazi bölcs nem ismervén irgalmat.”[107] Mily társadalmi állapotokat kellett az ilyes felfogásnak létrehoznia!

A szegény általános megvetésnek volt tárgya, gyermekei már előre megbélyegzetteknek tekintettek,[108] visszataszítva mindenkitől, mint ocsmány teremtmények, kiknek még látása is terhes, kellemetlen.[109] Mit szóljunk még a gyermekek kitételéről, melyre nemcsak hogy képes volt egy apai, egy anyai szív, hanem melyet egész egykedvűen, mint egészen természetes dolgot gyakoroltak ama művelt népek?![110] Mit azon szívtelenségről, mellyel a beteget, ha különben a legkedvesebb lett volna is, kerülték; mellyel a félholtat az utcára kidobták, s mely még igen kegyes, midőn azt mondja, hogy ha a beteg szegény, ne fáradjon mellette az orvos; mert csak nyomorát hosszabbítaná meg?[111] Nem volt egyetlen törvény, rendelet vagy intézmény, nem egyetlen alapítvány vagy jótékony társulat, mellyel a művelt óvilág az emberiség nyomorán, szükségén enyhíteni akart volna. Hogyan bántak továbbá a szegény rabszolgákkal, míg azoknak hasznukat vették is, – és mily keményszívűen tették ki őket a Tiber valamelyik szigetére, hogy ott nyomorúságosan elvesszenek, – ha már megöregedtek e szolgálatban!

De hagyjuk a részleteket, melyekkel lapokat, sőt köteteket lehetne megtölteni. Bizonyos az, hogy nemcsak az *egység eszméje,* mely szorosan összefügg a társadaloméval, volt teljesen

---

[99] Lk 20,25.
[100] Mt 19,19.
[101] Jn 13,34.
[102] Mt 25,40.
[103] Gal 5,13.
[104] 2Kor 3,17.
[105] Szent Ágoston de civitate Dei I. 2. c. 19.
[106] Cicero de amicit. c. 13. c. 9.
[107] De clemem. II. 4. 5. 6.
[108] Vö. Juvenal. Satyr. III. 37. és Plato de republ. VI. p. 342.
[109] Virgil. Georg, II. 499.
[110] Méltán kiált fel Tertullián e borzasztó kegyetlenségek, láttára: „Vérszomjas emberek, naponta a gyermekek ezreit teszitek ki az utcákra, hogy őket az ebek szétmarcangolják; az egyiktől vízbefojtás által szabadultok meg, a másikat hideg és éhség által engeditek elpusztulni. A kard általi halál igen enyhe volna a zsenge áldozatoknak.” (Apolog.)
[111] Plato id. m. III. p. 168. – Alexandriai Szent Dénes tanúskodik: „Gentiles … eos, qui aegrotare inceperant, exturbabant, et carissimos refugiebant, eosque in viis semineces destituebant, aut mortuos insepultos projiciebant, aversantes mortis participationem ac societatem.” (Euseb. Hist. eccl. I. 7. c. 22.)

ismeretlen az ókor népei előtt, (hisz minden görög és római minden más nemzetiségűt barbárnak nevezett és megvetett): hanem egyáltalán nem voltak képesek fölfogni az emberek közt más kapcsot, mint az érdeket vagy szükséget, és ezen fölfogás jellemzi is viseletüket, cselekvésűket embertársaikkal szemben.

Ó mi más lett minden a kereszténység nemesítő hatása alatt! Az Üdvözítőnek új parancsa belépett uralmába, a szeretet átalakította az egész világot. Valóban, mily erősnek kellett lennie ama szeretetnek, hogy egyesítse a legheterogénebb elemeket, a zsidót és pogányt, a műveltet és tudatlant, a már polgárisultat és az őserdőkben barangoló vadembert! Győzött az egység eszméje; mert az egy igaz Isten ismerete és szeretete egybefűzte a legtávolabbi népeket, a legkülönbözőbb nemzeteket; – győzött, mert a keresztény tan megváltoztatta a viszonyt ember és ember közt, mely mindaddig fennállott. A kereszténység minden emberben a halhatatlan lelket látja, mely Krisztus vérével megváltva, s arra van hivatva, hogy Isten temploma s a mennyország örököse legyen. S mi következik ebből? Az, hogy az ember soha, semmiféle körülmények és viszonyok között nem veszítheti el veleszületett jogait, s miután épp úgy Isten gyermeke, mint többi embertársai, soha nem aljasítható tárggyá, árucikké, mellyel birtokosa kénye kedve szerint rendelkezhessék. Megszűnt tehát a rabszolgaság, nem ugyan egy csapással, mint már mondottuk, hanem lépésről-lépésre, úgy, hogy folyton folyvást, mindig több és több tért foglalt az emberi szabadság.[112] A rabszolgáknak egyszerre, egy pillanat alatt való felszabadítása, még ha lehetséges lett volna is, nemcsak roppant zavarokat idézett volna elő az akkori törvényrendszerben és életviszonyokban: hanem maguknak a rabszolgáknak jövőjét is a legkétségesebbé tette volna, amennyiben e szabadsághoz nem szokott, és élelmétől egyszerre megfosztott óriás tömeg a legnagyobb nyomornak lett volna kitéve.[113] Lassan, de biztosan haladt a kereszténység e tekintetben előre, mindig több és több jogot biztosítva a rabszolgák számára. A szegénység nem volt immár megvetés tárgya, hanem inkább tiszteletben, becsülésben részesült, mióta a kereszténység úgyszólván a Megváltót tekintette minden igaz szegénynek személyében. Meg kellett dőlnie azon fogalomnak, mellyel a szegényekről a régiek bírtak, alapjában meg kellett változnia a bánásmódnak, melyet irántuk tanúsítottak, s melyet különben csak természetesnek találhatunk ott, hol az egész élet csak érzékiségből állott, – midőn a Megváltó, ki maga is szegénynek született és a szegények közé akart számíttatni, felkarolta a szegényeket. Ettől az időtől fogva, a szegényeknek épp úgy adatott a tudomány vagy méltóság, mint bárkinek; sőt másrészről a leggazdagabbak, a legelőkelőbbek számtalan esetben választották önként osztályrészükül az örökös szegénységet. Egyáltalában a kereszténységnek különösen a szegényügyre nézve beláthatatlan érdemei vannak, s lesznek mindenkorra. „Szegények mindenkor vannak veletek”,[114] mondta a Megváltó. Nem is szüntethette meg a kereszténység a szegénységet, hanem amellett, hogy azt a megvetés bélyegétől megszabadította, anyagilag is lényegesen javított az ügyefogyottak sorsán, kötelességévé tevén módosabb, sőt csak némileg tehetős híveinek a vagyonukhoz mért alamizsnálkodást, és pedig nem az oly módon eszközölt alamizsnálkodást, mint azt napjainkban látjuk, mulatozás által, – hanem igaz felebaráti szeretet alapjaira fektetett, abból származó segítését embertársainknak. Már az „Apostolok cselekedeteiben” olvassuk, mint rakják le az első hívek minden vagyonukat az apostolok lábaihoz, melyet aztán ezek szükség szerint szétosztanak, úgy, hogy „nem találkozott köztük semmi szűkölködő;”[115] – majd a szentatyák irataiból látjuk, mint nyújtják át a keresztények mindenütt adományaikat a szegények számára a püspöknek,[116] mint ápol a III. század közepén a római egyház Szent Kornél pápa bizonysága szerint több mint

[112] Már N. Konstantin császár 312-ben pártfogásába vette a rabszolgákat, gyilkosnak jelentvén ki azon urat, ki rabszolgáját önkényüleg megölte.
[113] Vö. Hettinger id. m. 354. 1. jegyzet.
[114] Mt 26,11.
[115] ApCsel 4,32–35.
[116] S. Justini Apol. 1., S. Hier. ep. 125. ad Rust.

ezerötszáz özvegyet, beteget és szűkölködőt,[117] – és később a történelemből, mint emelkednek egymás után az ügyefogyottak érdekében a hospitalék.[118]

S miért lett vajon a mi korunkban a szegénységből *pauperismus,* egyike a legkínosabb társadalmi kérdéseknek? Mert elhagyták az emberek a kereszténység alapját, melyen kívül más helyes alap nem létezik, – a felebaráti szeretet gyakorlása helyett humanizmust hordoznak ajkaikon, mely azonban jóformán üres szólam, s amint lényegében, úgy eredményeiben is egészen más, mint a keresztény szeretet. – De meg másrészt az is bizonyos, hogy a kereszténység tanainak, törvényeinek elhagyása folytán a szegények is megváltoztak, követelőkké lettek, és miután a nekik nyújtott segély nem vallási színezetű, hanem az állam részéről, hivatalosan nyujtatik, „humanizmusból": erre egyenesen jogot formálnak maguknak, mint amelyért – úgy hiszik – hálával sem tartoznak, sőt, mely ha elmarad, készek erőszakkal is érvényt szerezni az arra táplált igényeiknek; – látván továbbá a gazdagoknak dőzsölését, őrült fényűzését, mely ismét nem más, mint letérés a keresztény alapról, kommunisztikus hajlamokat éreznek magukban, melyeknek elég hangosan kifejezést is adnak. Hogy is ne, mikor korunk bölcsészei a pénzt tartják azonosnak a boldogsággal, a meggazdagodást éltünk céljával.

A kereszténység egészen másképp vélekedik a gazdagságról. Krisztus szavai az emberiség egy osztályára sem kedvezőtlenebbek, mint a gazdagokra, azon gazdagokra, kik élethivatásuknak tekintik a vagyon folytonos szaporítását, kiknek a mammon a bálványuk, melynek szolgálata pedig össze nem egyeztethető az Isten szolgálatával. „Könnyebb" – úgymond – „a tevének átmenni a tű fokán, mint a gazdagnak Isten országába jutni,"[119] és: „jaj nektek, gazdagok, mert megvagyon a ti vigasztalástok."[120] Azt tanítja tehát, hogy nehéz gazdagnak lenni, és szívünkkel a földi javakon nem csüggeni; azt tanítja, hogy a gazdagságban bizonyos csalárdság rejlik, mely elhomályosítja előttünk igaz célunkat. Ezért a kereszténység tanítása szerint az ember csak kezelője a földi javaknak, melyek nem célul, hanem csupán eszközül szolgáljanak Isten dicsőségének s az embertársak jólétének előmozdítására, s melyeknek hovafordításáról ki-ki felelni fog Istennek. Innen, míg az önző kezeiben a pénz csak csapás másokra, addig a keresztény szellemben kezelt vagyon mindenkire áldás, mert abból jut minden jó ügynek, minden szent célnak és különösen a szegényeknek is. Ahol a lelki, szellemi kincsek az élet céljai közt elsőrangú helyet foglalnak el, ott nincs veszély a gazdagság dacára sem. Az igazi lelki nagyság, az erkölcsi nemesség nem tételeztetik fel a gazdagságtól és kevélységtől, hanem az alázatosságtól, a szeretettől, mellyel Isten és felebarátaink iránt viseltetünk. Íme, egyedül a kereszténység képes ezen tanai által a féktelen vágyakat zabolázni, a szűkölködőt Istenbe helyezendő bizalomra, mindenkit megelégedésre tanítani, s így igaz életbölcsességre vezérelni. E tekintetben, a történelemnek épp úgy, mint a mindennapi tapasztalásnak bizonysága szerint, éppenséggel tehetetlen volt és lesz az állam, melynek egészen más a tere.

A pauperismust *erkölcsi hatalom közbelépése nélkül* semmiféle törvény, rendszabály vagy óvintézkedés megszüntetni nem fogja. Avagy parancsoljon az állam a szegényre, hogy munkás, takarékos és előrelátó legyen, vajon mi lesz eredménye parancsának? Állami segélynyújtásra gondoltok? Ez henye tétlenségre vezet, kiöli a szemérmet, emellett az arcátlanok bővelkedni, és az igazi, a szégyenlős szegények éhezni fognak. – A könnyelmű gondatlanságot, a mindig nagyobb mérveket öltő renyheséget, fényűzést és élvezetvágyat, a pazarlást, mely már a középsorsúak közt is tanyát ütött, csak erkölcsi tekintély ostorozhatja

[117] Ep. ad Fabium ep. Antioch. apud Euseb. Hist. eccl. I. 6. c. 43.

[118] Vagy tanúskodjék maga a hitehagyott Julián császár, ki egy pogány paphoz így ír: „Porro xenodochia multa in singulis civitatibus extrue, nam turpe profecto est, cum nemo ex judaeis mendicet, et impii galilaei non suos modo, sed nostros quoque alant, ut nostri auxilio, quod a nobis ipsis ferri debeat, destitui virleantur." (Ep. 49. ad Arsacium Gal. Pontif.)

[119] Mt 19,23.

[120] Lk 6,24.

sikeresen, csak ez állíthatja ismét vissza a lelkiismeretességet, a szorgalmat, az önmegtagadást, – és ez a kereszténység birtokában van. Gyökerében támadja ez meg a társadalom bajait, és valóban nem tévesztette soha szemei elől az embernek semminemű állapotát sem, mindenkor gondoskodott a szegényeknek mind lelki, mind testi szükségleteiről, a termékeny szeretet mindent felölelő törvénye által.[121] De talán kissé tovább foglalkoztunk a szegénykérdéssel, – nem állhatván ellen a gondolatnak, hogy mily horderővel bír e kérdés a társadalomban, – mint azt munkánk köre megengedné. Pedig e kérdés nem az egyedüli, melynek sikeres megoldását a kereszténység eszközölte.

A keresztény szeretetnek tüze, melyet az Úr a földre hozott, meggyűlt a szívekben; örökös, fáradhatatlan tevékenységre serkentve azokat az emberiség érdekében. A nyomor mindenütt enyhülést nyert; a beteg, még ha a legundokabb, ha bizonyosan ragályos bajban sínylődött is, gondos és önfeláldozó ápolásban részesült, eleinte – az üldözések korszakában – a keresztények magán hajlékaiban, melyek nyitva állottak a nyomorultak és szenvedők számára; később, a IV. század kezdetétől fogva, a tágas kórházakban, szegényházakban, melyekről a régieknek távolról sem volt fogalmuk. Csodálni szoktuk a pogány hajdankort haditetteiben, egyes polgári erényeiben, – de a felebaráti szeretet műveit nála hasztalan keresnők, mindezek a kereszténység „új parancsolatának" köszönik létüket. Azért ne is erőlködjenek némelyek, a régiek vendégszeretetére, mint a keresztény szeretet helyettesítőjére hivatkozva; mert az összehasonlítás éppen nem fog az ő előnyükre kiütni. Mik voltak azok a vendégházak, melyeket egyes gazdagok csak azért építettek tágas lakásaik mellett, hogy házi kényelmükben még náluk megszálló barátaik, jó ismerőseik által se zavartassanak, – azon intézményekhez viszonyítva, melyeket a keresztény szeretet hozott létre, nem ismerősök, hanem idegenek számára, nem önkényelmükre az alapítóknak, hanem a legnagyobb önfeláldozás gyakorlatára. Avagy az Aesculap templomai mellett itt-ott felállított intézetekre akar egyik-másik emlékezni, hol a dús ajándékokkal érkező gazdag betegek tartózkodtak, míg az istentől tanácsot kaptak? Ó ezek árnyéka sem lehetnek a keresztény kórházaknak és hasonló jótékony intézményeknek, melyekben a keresztény szeretet örömét találja, ha a betegek fájdalmait enyhítheti, ha az ügyefogyottak szükségein segíthet, ha a szomorúak könnyeit felszáríthatja; mert tudja, hogy az éhezőben Jézust táplálja, a mezítelenben Jézust ruházza, a betegben Jézust látogatja,[122] és azért szívesen fárad, hogy másoknak nyugalmat szerezzen, örömest áldoz sajátjából, hogy másokat ellásson. „Haec opera proprie nostra sunt," mondja méltán Lactantius.[123] „Csak ez a keresztény szeretet képes

---

[121] „Miramond apátság történetében olvassuk, hogy a munkások a nyugalom napján az oltár elé gyűltek, s ott az Úr testében és vérében részesültek. Itt megnyitották nekik az eget, s megmutatták a türelmes és erényes munkás helyét, meg a koronákat, melyek egy egész örökkévalóságon át fognak ragyogni most a műhelyek füstjétől és porától megbámult homlokaikon. És ki beszélt hozzájuk a szószék magasáról? Egy barát, egy önkéntesen szegény, ki birtokát másoknak adva, most durva szőrszövetét sem mondja magáénak, – lábai sarutlanok, s kezei megdurvultak a munkában, melynek gyümölcsét a tehetetlenek élvezik. Ezután megvendégelték őket a barátok, egyesítve a szellemi kenyérrel az anyagit, miként az Üdvözítő, – totum cibabant hominem. És így igen természetes, hogy a szegénységgel való vesződség a zárdák eltörlésével kezdődött. Nekünk nem csodálatos, mint Dugdalenak, a protestánsnak, hogy míg a zárdák fennálltak, nem fordult elő parlamenti tárgyalás a szegények gyámolításáról, annyira gondoskodtak azok szükségleteikről; holott néhány évvel később, Erzsébet alatt, nem kevesebb, mint 11 bill [törvénycikk] tétetett le ezen tárgyról az alsóház asztalára. Ahol a katolikus egyházat a működés teréről leszorítják, a zárdákat eltörlik, szaporodik az ínség, s a zárdák helyett a fogházak száma. Tehát mindenekelőtt szeretni kell a szegényt, amire csak a kereszténység tanít. A zárda ajtajánál megváltozott színében a szegény, mint hajdan Urunk a Tábor hegyén; nem volt többé alacsony teremtés, hanem a család tagja s az égi haza örököse. Az alamizsnát nyújtó szerzetes oly ócska ruhában volt, mint ő, sőt a szerzetes leborult a szegény előtt, mint az Üdvözítő képviselője előtt. A nyomorult ilyenkor szegénységét megdicsőítve látta, s ez a megnyugvás balzsamát csöpögtette szívébe." (Vö. Zádori. A társadalom alapelvei. Pest. 1864. 159. l.)

[122] Mt 25,35.

[123] L. 6. divin. instit. c. 12. – Vö. Muratori Antiqu. ital. című munkájában a középkori egyház jótékonyságáról feljegyzett adatokat: T. 3. Diss. 37.

a gyakran szégyenlős, gondosan takart és olykor nehezen felfödözhető fájdalom és ínség rejtekébe hatolni; és vajmi siralmas fogna lenni a szegények sorsa, ha a segélyezés tisztét a filantrópia s a rendőrség akarná kizárólag kezeibe venni … Az irgalom művei a mindennemű szükség arányában szaporodnak, a legnagyobb szabályosság, pontosság s leleményesség jellemzik folytonos hatását a religiónak az erkölcstelen tudatlanságra, az erénynek a bűnre, s a gazdagságnak a szegénységre."[124] Voltaire mindezeken csodálkozik,[125] mi azonban legkevésbé sem. Az ártatlanul üldözöttek, kik az állami rend hiányai folytán a közép-, de még az újkorban is nem csekély számmal voltak, menhelyet találtak a templomokban, a kolostorok- és püspöki lakokban. Még az ellenségre is kiterjedt a szeretet, mely nem tudta gyűlölni az üldözőt sem.[126]

S ki lenne képes felsorolni a keresztény felebaráti szeretetnek összes műveit, melyek a társadalmat újjá alkották! Nincs az emberi szenvedések, nyomorok névsorában egyetlenegy testi vagy lelki baj, mely számára a kereszténység ne állított volna segély- vagy menhelyet.

De talán azt mondhatná valaki, hogy a keresztény szeretet eme nyilvánulásai már a rajongásba mentek át, mely a természetes önszeretet rovására történt. Nem, a keresztény szeretet nem zárja ki a helyes önszeretetet, sőt ez a zsinórmérték, mely szerint felebarátunkat is szeretnünk kell, – „szeressed felebarátodat, mint tenmagadat:" csakhogy ez önszeretetnek határok vannak szabva, nem szabad annyira elhatalmasodnia, hogy megsértse embertársainknak jogos érdekeit. Tartsa fönn mindenki életét, tökéletesítse, tegye boldoggá ittlétét, gyűjthet földi javakat is, hogy függetlenségét, önállóságát és méltóságát biztosítsa, de ne jöjjön soha összeütközésbe a társadalom érdekeivel, az általános szeretet parancsával.

És ezzel rátértünk az igazságosságra, mely a szeretet mellett, mint mondottuk, lételeme minden társadalomnak, s melyet szintén éppen a kereszténység biztosít legjobban, mely, midőn a világ erkölcsi újjászületését eszközölte, egyszersmind társadalmi megújulásának is közvetítője lett. Méltán felkiálthatott már Szent Ágoston is: „Adjatok nekünk oly férfiakat, oly nőket, minőket a keresztény tan követel; oly szülőket, oly gyermekeket, oly urakat, oly szolgákat, oly királyokat és bírákat, oly katonákat és polgárokat, oly államférfiakat, mint amilyeneket a kereszténység kíván: s kétségkívül a társadalom fogja élvezni a legnagyobb előnyöket."[127]

Valóban, a kereszténység az igazi, a szó legnemesebb értelmében vett tiszta szocializmus, mert valódi társadalmat teremtett, egyenlőséget hozott létre, senkinek jogát nem csorbította, ellenkezőleg, mindenkiét biztosította. Az igazságosságnak szükségképpen a szeretettől kell áthatva lennie, s azon törvényhozó, ki a szeretetnek befolyását figyelmen kívül hagyja, hiányos, sőt igazságtalan törvényeket fog hozni. Semmiféle társadalom pedig nem egyesíti bensőbben a szeretetet az igazságossággal, mint a kereszténység szellemétől áthatott társadalom, – ezt a keresztény vallás ismerete épp oly hathatósan bizonyítja, mint a történelem. Háromszázados küzdelem árán szerezte meg, és vívta ki az egyház az egyéni jogot és lelkiismereti szabadságot, melyet aztán épp oly rendíthetetlenül őrzött is meg sértetlenül, a következő századokban is a korlátlan hatalomra törekvő zsarnokok ellenében, úgy, hogy a kereszténység adta alapon fejlődtek a középkori alkotmányok, először ugyan hűbéri, arisztokratikus jelleggel, de később a polgári elemet is felvéve, demokratikus jelleggel párosulva.[128] Azért a keresztény szellem hatása alatt állnak az államintézmények, a jogi eszmék is, hatalmasan megcáfolva Buckle rendszerének egyik főelvét, mely szerint a vallás a

[124] D'Augicour-Poligny: Monde moderne 2. 3.
[125] Oeuvres T. 28., p, 13. ed. Beuchot.
[126] Ismeretesek, továbbá az egyháznak, a középkori kegyetlen háborúk megakadályozására célzott törekvései, s midőn a háborúskodásoknak végképp gátat vetni képes nem volt, a „treuga Dei" által korlátozta legalább a szilaj nemzedék harcias szellemét, s szerzett a zaklatott emberiségnek némi nyugalmat, és időt a békés haladásra nemcsak a társadalmi, hanem az anyagi és minden téren egyaránt.
[127] Ep. 138. ad Marcellin. n. 15.
[128] Vö. Rézbányai id. m. II. 101.

haladás eredménye, nem pedig oka. A kereszténység az állam lényegéről egészen más fogalmat juttatott érvényre, mint amilyen dívott azelőtt. Az állam már nem olyas valami, melynek tengerében az egyes elvész, hanem kénytelen az egyesnek önálló tért engedni; az állam nem végcél többé, melynek az egyed minden jogát köteles feláldozni, vannak az egyednek saját szent céljai és érdekei, melyekről le nem mondhat. Az állam keresztény felfogás szerint az Istentől intézett, parancsolt rend, mely a békét és igazságosságot kezeli, s melynek tekintélyt is Ő szerez, mondván: „Minden lélek engedelmeskedjék a felsőbb hatalmasságoknak; mert nincs hatalmasság, hanem csak Istentől, amelyek pedig vannak, az Istentől rendeltettek;”[129] – de ugyanezen keresztény felfogás szerint az államfő is köteles a jogot és igazságosságot szem előtt tartani. És éppen ezt a kettős szempontot, melyből a kereszténység az államot tekinti, nagyon megfontolandónak tartjuk, és hogy ezen elvek által a kereszténység a legfontosabb lépést tette meg a társadalmi haladás előmozdításában, nem hangsúlyozhatjuk eléggé. *Tekintély* nélkül ugyanis társadalmi rend nem képzelhető, és íme a kereszténység az, mely oly világosan és határozottan körvonalazza a tekintélynek eredetét és fontosságát, mint semmiféle szisztéma vagy bölcsészet, midőn azt, bármilyen legyen kormányformája, Istentől eredezteti, s ez alapon követel tanítványaitól iránta hűséget és engedelmességet, és pedig nem a külső hatalom által kierőszakoltat, hanem önkéntes, a lelkiismeretből származó hűséget és engedelmességet.[130] Másrészt azonban nem tűri, hogy a tekintély helyét az erőszak foglalja el, a tekintélytől is a jogcím felmutatását követeli, nem tűri a „fait accompli”-kat, hanem megkívánja, hogy a tekintély is elismerje mind az észnek, mind a lelkiismeretnek jogait, nehogy despotizmussá s ekképp az alattvalók engedelmessége rabszolgasággá fajuljon.

Amily részrehajlótlanok, épp oly igazak tehát Guizotnak szavai: „Ha a keresztény egyház nem létezett volna, az egész világ az anyagi hatalomnak esett volna áldozatul. Egyedül ő gyakorolt erkölcsi, javító befolyást. De még többet tett: ő fejtette ki a törvényességnek, egy, minden emberi határozat felett álló szabálynak gondolatát mindenütt; akár neveztessék az isteni jognak, akár észnek, egy szabály az különböző nevek alatt.”[131]

Azonban a szeretet és az igazságosság a kereszténységben azért működtek és működnek karöltve, hogy a valódi *szabadságot* megalapítsák és megszilárdítsák. Ebben tevékeny mindkettő, azért aki ellensége a szeretetnek és igazságosságnak, a szabadságnak is üldözője. A kereszténység adott a világnak szabadságot, midőn a szeretetet az égből neki meghozta, midőn az embereket az önmegtagadás erényére megtanította. Mert nem abban áll a szabadság, hogy jogosan és büntetlenül lehessen mindent elkövetni, mit a hatalmat olykor magához ragadó demagógia megenged: az ily vad mámor, melyben abszolúte, korlátlanul, kivétel nélkül mindent szabadon cselekedhetni, „nem más, mint a szabadság negációja, a társadalom és emberiség tagadása.”[132] A teljes, valódi szabadság az erényes emberé, ki nem rabja a szenvedélyeknek, ki az Istentől adott rendnek magát tökéletesen aláveti, s annak engedelmeskedik. Mert, noha tényleg rendelkezünk a rosszra való szabadsággal is, de ez a szabadság jogot soha sem igényelhet.[133] Minden erkölcsi rend a kötelességen alapszik, a jogosult szabadság is tehát a kötelesség szabadságában találja kifejezését; miután pedig önmegtagadás nélkül nincs kötelesség, méltán mondhatjuk a kereszténységet az egyéni, a lelkiismereti szabadság legbiztosabb őrének, leghatalmasabb biztosítékának, mint amely a tökéletes, szeretetből származó önmegtagadásra oktatott minket. Azért maga Hegel, elmondván, hogy az egyéni szabadság a magva, mozgató eleme a politikai életnek, elmésen

[129] Róm 13,1.
[130] Vö. Róm. 13,5, szintúgy 1Pt 3,13.
[131] Histoire de la civilisation en Europe II. lec. p. 55.
[132] Jules Simon: la liberté t. I. p. 211. (2. kiad.)
[133] Szent Tamás így nyilatkozik: „A választás szabadsága abban áll, hogy a cél rendjének fönntartásával két különböző rész közt választhatunk; ez tesz tökéletesen szabadnak lenni. De hogy eltérve ezen rendtől választhassunk, az sohasem tökéletes szabadság.” (Summa theol. I. q. 62. art. 8 ad 3.)

azon összehasonlítást teszi, hogy míg az ázsiai despotizmusban egy a szabad, a többi rabszolga, a görög-római világban van sok szabad, de a többség még mindig rabszolga; addig a keresztény világban mindenki szabadságot élvez.[134] És nem csupán a rabláncoktól való szabadság ez, hanem főleg a személyes méltóságnak, önállóságnak öntudata, ez az, ami a keresztény szabadságot jellemzi. Az embernek, mint embernek adandó tisztelet, az elidegeníthetetlen emberi jogok, melyeknél fogva az egyén már nem kizárólag az állam kedvéért létezik, – a közvéleménybe átment ezen eszmék a keresztény tanban gyökereznek, mely a régieknél mindenható államnak is határt szab hatalma gyakorlásában, midőn kimondja az elvet: „az Istennek inkább kell engedelmeskedni, mint az embereknek."[135] Mióta a szabadságnak eme jelszava felhangzott, azóta emberi tekintély nem követelhet feltétlen és korlátlan engedelmességet, azóta semmire sem mentek a véres üldözések, semmire a középkori caesaropapizmus, – azóta nem áll többé, hogy: quod principi piacuit, legis habet vigorem; – azóta virágzik az egyéni, a lelkiismereti szabadság.

Ugyanennek átérzéséből származott a *keresztény egyenlőségnek* törvénye is, ismeretlen a régi bölcsek előtt, melynek értelmében mindnyájan Isten fiai, mindnyájan az Ő képére és hasonlatosságára teremtve, mindnyájan az örök boldogságra hivatva vagyunk, „csak egy nemességet ismerve, a lélekét, csak egy előnyt, az erényét."[136] Nincs kasztrendszer többé, mindenki számára nyitva vannak a hivatalok és méltóságok.

Íme a szeretet, az igazságosság, s a szabadság, a társadalmi haladás ételemei, leginkább megvalósítva a kereszténység által, legbiztosabban megóvva a kereszténység által befolyásolt társadalomban.

De még meddig soroljuk fel azon eredményeket, melyeket a kereszténység a társadalmi haladás terén felmutat, meddig méltassuk azon valóságos „társadalmi forradalmat," melyet előidézett? Kell-e még a mondottak után említenünk, hogy, miután zsarnokság és szolgaság esküdt ellenségei minden haladásnak: a legfontosabb vívmányok egyike az a haladásra nézve, miszerint a kereszténység külön választotta a lelki hatalmat a világi hatalomtól, – s így mindenkor lehetetlenné téve a zsarnokság korlátlanságát, a valódi civilizációnak vetette meg alapjait? Ezt bőven és alaposan tárgyalja Guizot egyik jeles munkájában.[137] Avagy azt mutassuk-e ki, hogy a kereszténységben a hazaszeretet vallás-erkölcsi kötelesség, és hogy ezenkívül csak az érdekközösség köt minket egymáshoz ideig-óráig? Erről a legközelebb múltban hallottunk egy fennkölt főpapi szózatot,[138] és szintén nem rég egy alapos, történelmi érvekkel gazdagon ellátott értekezést.[139]

Nem terjeszkedünk ki tehát ezekre, hanem egyszerűen konstatáljuk, hogy: Tény az, hogy az emberi nem négyezred éves kísérletek után, minden tapasztalat és ismeret mellett nem bírt, csak nyomorult társas életi intézményeket felmutatni; tény az, hogy az emberi nem életének ezen része borzasztó erkölcstelenségekkel volt beszennyezve; a kereszténységgel pedig a polgárisodás is élni és virágozni kezdett, – az emberek utálják azt, amit egykoron szerettek, és azt cselekszik, amit egykor megvetettek. Meg kell tehát győződve lennünk azon igazságról, hogy csak a keresztény elvek uralma alatt lehetséges tartós, egészséges társadalmi rend.

Van-e tehát szüksége a társadalomnak egy új alapra, előnyös lenne-e valóban a társadalmi haladásra, miként azt napjainkban nem egyszer lehet hallani, a szocializmus vagy kommunizmus? Erre feleljünk még a lehető legrövidebben.

---

[134] Vorlesungen über d. Philos. d. Geschichte 23. l.
[135] ApCsel 5,29.
[136] Vö. Minucius Felix Octav. c. 37.
[137] Histoire de la civilisation en Europe p. 54. sqq.
[138] Simor János bíbornok elnöki beszéde a Szent István-társulat nagygyűlésén 1884. március 20.
[139] Wolafka N. A hazafiság erénye a katholikus egyházban, felolvastatott a Szent László-társulat közgyűlésén 1883. szept. 20. Megjelent – a szentatyák- és teológusokból vett idézetekkel együtt a Kath. Theol. folyóirat 1883. III. és IV. füzeteiben.

A legújabb időkben törekvések, eszmék, mozgalmak jelentkeztek, – nem ugyan teljesen újak – melyek valami módot kerestek, a roppant vagyonkülönbség megszüntetésére, s a fényűzés és nyomor közt tátongó űr kitöltésére. Tovább fűzetve azonban ezen elméletek, elhagyták az egyedül helyes, igaz utat, letértek a keresztény elvek ösvényéről, s utópiákban gyönyörködtek, újból bebizonyítva, – szerzőik akarata ellenére, – hogy egyedül a kereszténység képes valódi társadalmi jólétet megszilárdítani, fenntartani. Egymás mellé állítjuk a szocializmust és kommunizmust, – ezekről van szó; – mert a kommunizmus csak természetes folyománya a szocializmusnak. Ez, nem tudván a vagyonkülönbséget megegyeztetni az egyenlőség és testvériség fogalmával, a „mindenható" államot hirdeti hivatottnak arra, hogy a tulajdonviszonyokat rendezze; – amaz a rablástól sem irtózik, vagyonközösséget tanít, mindenkinek oly értelemben vett egyenlőségét, a munkának és munkabérnek olyannyira egyenlő felosztását, mely még a személyekre, az egyesek tehetségeire se legyen tekintettel. – Valóban, pusztán eszményi állapotok festésével, utolérhetetlen, kivihetetlen tervek kovácsolásával bíbelődnek e népboldogítók, és ha azok valaha létesülhetnének, „nem a valódi jólétre és boldogságra, hanem inkább általános nyomorra és ínségre, vadság- és anarchiára, erkölcstelenségre és elfajulásra, szolgaság- és despotizmusra, sőt magának az összes társadalmi és műveltségi rendnek végfelbomlására vezetnének."[140] Hová is jutna az emberiség, ha bárkinek hatalmában állna egyiket vagy másikat oly jogtól fosztani meg, mely magában az emberi természetben gyökerezik? Mivé lenne a társadalom, ha megszűnvén a tulajdonjog, ugyanazon alapon minden egyéb jog is szétmállanék, a nehéz munkától mindenki fáznék, a „közös" vagyont mégis csak egyes hatalmasabbak ragadnák magukhoz? Bizony önmagában is képtelenség az egész szocialisztikus és kommunisztikus tan; mert ne higgyék e tudós urak, hogy az emberek oly egyetértők és békeszeretők, oly igénytelenek és önzetlenek, és csak a közjóért lelkesülők, mint az nekik látszik; az állam sem képes, de nincs is hivatva a munka és bér egyenletes felosztására, vagy a tulajdon szervezésére, vagy nemzeti műhelyek felállítására, hol ki-ki a maga közmunkáját teljesítse. De hisz nem is veszik a dolgot ők maguk sem oly komolyan, nem a népet boldogítani, hanem saját pénz- és dicsvágyukat kielégíteni, ez a be nem vallott, de azért nagyon is kirívó cél, mely előttük lebeg. S ha mindjárt jámbor arccal és erőltetett lelkesedéssel az első keresztényekre szeretnek is hivatkozni, vagy a kolostorok közös tulajdonát, melyben az egyesek szükségleteik szerint részesülnek, hozzák fel példa gyanánt: még sem fogják tanaikat csak némileg is tartható alapokra fektetni. Valódi birtokközösség, mely kapcsolatban állott volna minden magánjog eltörlésével, nem létezett a jeruzsálemi anyaegyházban; igen, *eladták* – tehát jogosan bírt – vagyonukat, akik akarták, s árát az apostolok lábaihoz tették, önként, senki által nem kényszerítve, mert így akarták. Ez egészen másképp hangzik, mint milliókat kényszeríteni akarni arra, hogy odaadják törvényes címeken, szorgalmuk árán szerzett tulajdonukat, s abban a henyéket részesítsék. Tekintsenek e képmutatók, kik a kommunizmus érdekében keresztény típusokra akarnak hivatkozni, tekintsenek a legrégibb egyházi írók műveibe; ott igen világosan meg fogják találni egyrészt ama nagyszerű áldozatkészségnek, melytől e keresztények a szegények istápolásában áthatva voltak, leírását, – de másrészt a tulajdonjog szentségének, az *önkéntes* adakozásnak hangsúlyozását is.[141] – A kolostorok lakói is önként, teljes szabadsággal választanak oly

[140] Budapesti szemle 13. köt. 72. l.

[141] Sz. Justin így ír: „Qui abundant, et volunt, suo arbitrio, quod quisque vult, largiuntur, et quod colligitur, apud eum qui praeest, deponitur, ac ipse subvenit pupillis et viduis et iis, qui vei ob morbum, vel aliam ob causam egent, tum etiam illis, qui in vinculis sunt et advenientibus peregre hospitibus." (Apol. 1.)
Tertullián pedig: „Modicam unusquisque stipem menstrua die, vel quum velit, et si modo possit, apponit: nam nemo compellitur, sed sponte confert. Haec quasi deposita pietatis sunt; nam inde non epulis, nec potaculis, nec ingratis voratrinis dispensatur: sed egenis alendis humandisque, et pueris ac puellis re ac parentibus destitutis, jamque domesticis senibus, inde naufragis, et si qui in metallis, et si qui in insulis, vei in custodiis." (Apologet. c. 39.) – Valóban gyönyörű bizonyítékai a keresztény alamizsnálkodás bölcs beosztásának mindjárt kezdetben,

életmódot, melyben a szenvedélyek megszűntek ha nem is támadni, de legalább uralkodni, melyben a fogadalmak mind magasabb és magasabb tökélyre vezetik megtartóikat, – így ezeknek vagyonközössége is teljességgel más valami, mint az, melyet a kommunisták akarnak a romlott, szenvedélyek uralma alatt nyögő többség számára behozni, hol másrészt a házasélet, a gyermeknevelés az anyagi javakat, a tulajdont okvetlenül szükségesekké teszi. A szegénység soha sem fog hiányozni a világban, de ha az emberek a keresztény elveket híven megtartanák és követnék: a szegények számát bizonnyal a lehető legkisebbre szállíthatnák le. Akkor a szeretet hozna létre oly állapotokat, melyek megközelítenék a vagyonközösséget annyiban, hogy a szegény sem látna ínséget, nyomort; mert akkor a tehetősebbektől indulna ki önként, a keresztény felebaráti szeretet sugalmából a mozgalom, a jótétemények bősége, – nem pedig a szegényektől követeltetnék.

Valóban tehát, az emberiség igaz érdekei épp úgy elítélik a modern jelszavakat: „az emberiség újjászületése új alapon, új társadalmi morál, vallás nélküli társadalom által," – mint maga a józan ész. Ne ingassuk meg a régi, keresztény alapot, melynek elvei: a szeretet, az igazságosság, a szabadság, melynek erényei: az irgalmasság és hűség megteremtették és fönntartották a társadalom igaz haladását; – melyen kívül folytonos kedélyhullámzás, örökös elégedetlenség, s az érdek és hasznosság címei alatt önhaszonlesés fogna uralkodni. Ha a valláserkölcsi elvek száműzetnek, nem lesz, aki mind a népeknek, mind kormányoknak szeme előtt egyaránt lobogtassa az igazság zászlaját, nem alkudva az emberek szeszélyével, sem az időkörülmények változásával. Nem túlhaladott álláspont a kereszténység, nem lehet azzá soha! Az erkölcsi alap az, melyen „azon erőteljes, becsületes osztály áll, mely a munkát nem szégyenli; mely vallását, mint hozzáférhetetlen szent kincsét őrzi; mely a műhelyben, raktárakban, az eke mögött megőrzi a hagyományos erkölcstisztaságot, a hiú élvvágy által még meg nem fertőztetett családi boldogságot;"[142] – míg az új társadalmi „morál"-nak „alapja az önhaszon, temploma a tőzsde, őrjöngő reménye a nyereség, vigasztalója az öngyilkosság, végeredménye – a társadalom felbomlása."[143]

melyeket nem lehet elérzékenyülés nélkül olvasni; de egyszersmind világos tanújelei a tiszta fogalmaknak, melyekkel a keresztények mindenkor bírtak a tulajdonjogra nézve.

[142] L. Schlauch: Társadalmi átalakulás vallás nélkül, egyházi beszéd Szent István király ünnepére 1872. 12. l.

[143] Uo. 13. l.

9. A kereszténység a haladásnak minden akadályát elhárítja, és minden elemét mozgásba hozza

Röviden kimutattuk, mit tett a kereszténység az emberi haladásnak előmozdítására, annak minden terén, mind az erkölcsin, mind az értelmin, mind az anyagin, mind a társadalmi téren. Ellensége ez tehát a haladásnak, akadálya-e a fejlődésnek? Nem, soha! Újra és újra kimondjuk, hogy egyedül a kereszténység, Krisztusnak, – ki „az út, igazság és élet”[144] – isteni tanítása, s ennek magasztos, gyakorlati elvei voltak és lesznek mindenkor képesek az igaz haladást minden téren foganatosítani, amint hogy azt valóban foganatosították is; mert éppen a keresztény elvek az egyedüliek, melyek a haladást valósággal meggátló akadályokat elhárítják, és annak szükséges elemeit mozgásba hozzák.

Melyek a haladásnak akadályai, melyek annak mozgató elemei?

„Mind ami e világon vagyon, a test kívánsága, a szemek kívánsága és az élet kevélysége.”[145] E rövid szavakba foglalja Szent János apostol az igazi haladásnak legfőbb akadályait.

Az élvvágy, az érzékiség, e gócpontja a céljukról megfeledkezett, sőt egyenesen céljuk ellen fordult emberi szenvedélyeknek, – íme ez az első megátalkodott ellensége minden igazi haladásnak.

Megzavarja az elméket, elhomályosítja azon nagy igazságoknak ismeretét az emberekben, melyek egész erkölcsi életüknek főtámaszai. Oly korban, mely az érzékiségnek hódol, nem gondolnak a jövő élettel, nem az örök jutalommal és büntetéssel, nem a kötelességérzettel, nem mindeneknek végcéljával. Mi több, az ily korban már nem is tűrik az ezen igazságokról szóló, józan tanokat: egészen új, soha nem hallott, és benső érzésünkkel homlokegyenest ellenkező hazug tanok jutnak felszínre, melyek jobban hízelegnek az érzékiségnek. Az ily korban szóról szóra valósulnak meg a nemzetek apostolának szavai: „Lesz idő, mikor a józan tanítást nem tűrik, hanem kívánságaik szerint maguknak mestereket gyűjtenek …”[146] Már pedig, ha a legfőbb igazságok ismerete háttérbe szorul, elhomályosul: a haladásnak útja teljesen el van zárva.

Az érzékiség továbbá a szíveket is megrontja, általános romlottságot idéz elő; mert fölforgatja fenekestől a szeretet rendjét, azon szeretetét, mely súlypontja életünknek és mozgatója minden tettünknek, – „pondus meum amor meus,” „quocunque feror, amore feror,” ismeretes, nagyon igaz mondásai Szent Ágostonnak. Mert hisz minden gondolatunk, minden törekvésünk arra irányul, ami szeretetünknek tárgya. Ha e szeretet tehát a helyett, hogy a végtelent keresse, az Isten felé törekedjék, az érzékiséghez fordul; ha főcélul az élvvágy kielégítését tekinti: várhat-e más az emberiségre, mint a legnagyobb fokú süllyedés, a legmélyebb bukás?

A haladáshoz erőmegfeszítés, erély szükséges; nemcsak a fizikai, hanem az erkölcsi életben, világrendben is a lejtőn álló csak erőmegfeszítéssel emelkedhetik. Az érzékiség pedig már fogalmánál fogva kizár minden erőmegfeszítést, tehát a haladásnak legnagyobb akadálya. Elöli a lángészt; mert a mélyebb búvárkodásnak, hosszas elmélkedésnek ellensége, s így fölületességet eredményez; – elöli a jellemet is; mely önuralomban, önmegtagadásban és áldozatok közt képződik, nem pedig az elpuhultságban.

A kereszténység önmegtagadást, lemondást, tisztaságot, áldozatokat kíván. „Ha ki utánam akar jőni, tagadja meg önmagát,”[147] – e jelszó van zászlajára írva, e jelszóval alakította át a

[144] Jn 14,6.
[145] 1Jn 2,16.
[146] 2Tim 4,3.
[147] Mt 16,24.

régi romlott világot. Erkölcstelenségben sínylődött az óvilág, a kereszténységnek volt bátorsága a bajt gyökerében megtámadni, és hatalma azt leküzdeni. Nem hiányzott a régieknél a tudomány, gyakoroltatott a művészet, volt államélet, gazdagság, minden kigondolható élvezet; de nem voltak tiszta erények; és ezért bukott, buknia kellett Hellasnak úgy, mint Rómának. A tiszta erényeket és azoknak eszközét, az önmegtagadást a kereszténység adta meg, és ezzel az igaz haladásnak is utat tört. A pogány az élveket imádta és bukott: a keresztény a szenvedő Istenembert imádja, ennek élete Bethlehemtől Golgotháig az ő példaképe, – és halad. Az erőmegfeszítés, a munka, mely nélkül haladás nincsen, nemcsak nem ismeretlen a kereszténység előtt, hanem a keresztény életnek lényeges része; az áldozatok, az önmegtagadás, melyek nélkül a szenvedély mindent elsöpörne, s végre az emberi társadalmat magát rombolná szét, – a keresztény morálnak főelvei. Így hárítja el a kereszténység a haladásnak egyik legfőbb akadályát, s hozza működésbe ugyanannak első feltételét.

A második főakadálya a haladásnak, melyet a szentírás a „szemek kívánságának” nevez, a kapzsiság, a bírvágy, az aranynak imádása.

E borzasztó szenvedély által a céljától eltért szeretet még lealjasítóbb tárgyat ölel át, a föld hitvány porát. Ennek folytán az ember aljassá lesz, megvesztegethetővé, pénzért minden gonoszságra képessé, – oda tapad a föld göröngyéhez, és fogva tartatik általa, sőt mindig erősebben hajlik e szenvedély igájába. Nincs immár egész életében más célja, nem lebeg többé magasabb feladat szemei előtt, mint pénzgyűjtés, a vagyonnak felhalmozása, – meddig? nincs határ, ameddig csak lehetséges. Reggeltől napestig lázas dühvel csak aranyat keres, gazdagságot hajhász egész az őrjöngésig.

Már most, lehet-e ez a haladásnak eleme? Haladhat-e az emberiség, ha az ily törekvések általánosakká lesznek, ha közérvényre jut az elv: a gazdagság a boldogság? Haladás lesz-e az, ha az ember ismét rabszolgává lesz, haladás lesz-e az, ha ocsmány haszonért minden gazságra kész lesz, nem törődve ezrek szenvedéseivel, nem törődve a közérdek óriási kárával? Gyönyörű haladás, midőn már semmi más nem képes az ember lelkének húrjait mozgásba hozni, mint csak a nyereség izgalmas reménye, vagy a veszteségtől való páni rettegés, – midőn nem lát, nem hall, nem érez mást, mint csak számokat és tőkét. Valóban, borzasztó süllyedésnek előhírnöke a kapzsiság. Bukni fog e szenvedély súlyos járma alatt az egyes; mert az önző és keményszívű nem lehet a haladás embere, pedig önzővé és keményszívűvé kell válni a bírvágyónak; bukni fog a családélet; mert a pénzvágy uralma alatt a legszentebb kötelékből üzlet lesz, a szív vonzalma helyett a számolótáblákon feltüntetett összegek fognak dönteni, ami visszataszítja okvetlenül egymástól azon szíveket, melyeknek egy egész életen keresztül összeforrva kellene lenniük; mert továbbá ugyane pénzvágy fegyvert nyújt a testvérnek testvére ellen, midőn gyűlölködve versengenek az örökségen; sőt még inkább bukni fog, mert a bírvágy még a család terjedésének is gátat fog vetni, a legocsmányabb, természetellenes módon, – igen, ily szégyenteljes undokságra is képes a bírvágy, csakhogy a vagyon valami túlságosan meg ne oszoljék; – bukni fog végre az egész társadalom; mert az egész világtörténelem nem képes oly zsarnok despotát felmutatni, milyen a pénz; ennek uralma alatt egymásra fognak halmozódni az igaztalanságok, ezek ismét szükségképpen a társadalom rétegei közt a halálos gyűlölet magvait fogják elhinteni, s e gyűlölet mindent, mindent lángba fog borítani.

Hogy mik a kereszténység elvei a gazdagságot illetőleg, arról már fönnebb szólottunk. Eszköz az csupán előtte, mely magasabb céloknak kell, hogy szolgáljon, melynek hovafordításától függ valódi értéke. A keresztény elvek értelmében a gazdagság a szeretet és lemondás szelleme által jusson a szegények és szenvedők közé is; – az iparvállalatoknál, üzletkötéseknél cél és eszközök igazságosak legyenek, és ne ütközzenek a felebaráti szeretet törvényébe; – tekintve ama nagy veszélyeket, melyeket a gazdagság az erkölcsiségre nézve okozhat, nagyobb kezességet nyújt a szerény megelégedés, mint a gazdagságnak hajhászása, arra nézve, hogy magasztos célunkhoz eljuthassunk. Ím ezekben nyilvánul a keresztény álláspont e kérdésben.

És amennyiben ezen, a kereszténység által hirdetett elvek a gyakorlatba átvitettek: annyiban haladt az emberiség. A földi javaknak helyes megítélése, azoknak a szellemi kincsek mögé való helyezése tette az embert mindenkor naggyá, nemessé, szabaddá és rettenthetetlenné, és így haladását is eszközlötte: és ama helyes ítéletet a kereszténység szellemének köszönjük, mely az önkéntes lemondást megédesíti. De még többet tett e keresztény szellem, termékenységét ez irányban még inkább kifejtette, midőn az *önkéntes szegénységet* hozta e világra. Nem parancsolja, csak tanácsolja annak, ki a tökély magasabb fokát elérni óhajtja: „add el, amid vagyon, és oszd a szegényeknek, és kincsed leszen mennyben."[148] Ki ne látná ezen evangéliumi tanácsnak roppant horderejét az ember igaz haladására nézve? Nemcsak abban nyilvánul az, hogy sokan, kik e tanácsot a kereszténység kezdetétől fogva követték, maguk haladtak, és a világnak haladását is közvetítették: hanem különösen abban, hogy ez az önkéntes keresztény szegénység biztosítja a társadalom állandóságát legjobban; mert a társadalom állandósága a tulajdonjog szentségén alapszik, már pedig, midőn a keresztény szegénység lemond minden hírvágyról, példája és befolyása által megszégyeníti, kevesbíti, egészen elfojtja azon jogtalan törekvéseket, melyek a tulajdonjogot megtámadják.[149]

Íme ismét egy nagy akadálya a haladásnak, elhárítva, – és lényeges eleme, mozgásba hozva a kereszténység által.

A harmadik főakadály, mely nem kevésbé állja útját az igaz haladásnak, mint a most felsoroltak: „az élet kevélysége." Ez a gőg, ez a kevély felfuvalkodottság, mely egész környezetét kicsinyli és megveti, s csak önmagát bámulja, szereti és isteníti, – ez minden rossznak alapja, „minden bűnnek kezdete,"[150] s így okvetlenül minden igazi haladásnak is ellensége, és a bukásnak biztos előjele. Hogy is haladhatna az, ki önmagában látja a bevégzett tökélyt, ki önmagát szereti mindenek fölött, és ennélfogva mindent magára vonatkoztat? Nem haladhat a tudományban; mert erre szükséges bevallania, hogy még nem tud mindent, már pedig ő önelégült és öntelt, nem akarja elismerni, hogy van egy határ, melyen túl a tudás megszűnik, hanem az „ész abszolút függetlenségéről" álmodozik, s még odáig sem jut el, hogy ezen ellenmondás öntudatára ébredne. Nem haladhat a művészetekben; mert a kevélység, önmagát tartva legszebbnek, az objektív szépre kiterjeszkedni képtelen, a szépnek szabályait lábbal tapodja. Nem fér össze a gőg a társadalmi haladással sem; mert a kevély nem tűr felsőbbséget, nem ismer törvényt maga számára, – de még egyenlőséget sem, hisz ki lenne méltó vele egy sorba helyeztetni? A kevély továbbá a gyöngébbet mindig elnyomja, gőgjének kielégítésére nem riad vissza semmitől, s ha érdeke úgy hozza magával, ezrek romlásán keresztül is meghozza áldozatát bálványának. Egy szóval: a kevélységnek iránya, egész törekvése homlokegyenest ellenkezik a haladás fogalmával, mert magára szorítkozik, önmagában tetszeleg, önmagát imádja; – ami kívüle esik, azt a gőgös ember megveti, vagy ha nagyságát elismerni kénytelen, irigyli és gyűlöli. Hogy lenne tehát a kevélység uralma alatt haladás lehetséges?

Ismét a kereszténység az, ami a haladásnak ezen akadálya ellen is a leghatalmasabb reakciót fejti ki, midőn az *alázatosságot* hirdeti, mint minden erénynek, minden tökélynek alapját, talpkövét. Süllyedésünknek kezdete ősszüleink kevélysége volt, csak ennek ellentéte, az alázatosság, melynek legnagyobbszerű példáját maga az emberré lett Istenfia mutatta nekünk, lehet ismét haladásunk forrásává. Nem önelvetés ez, hanem az igazi önismeretnek gyümölcse, semmiségünknek, tehetetlenségünknek megismerése – amennyiben magunkra lennénk hagyatva; de egyszersmind magas képességünknek tudata – fensőbb segítség mellett. Az alázatosság maga az igazság, benne rejlik minden erőnk, tőle feltételeztetik minden haladásunk. Miért? Mert az alázatosságból indul ki minden nagysága, minden hatalma az

[148] Mt 19,21.
[149] Vö. Felix id. m. III. 214.
[150] Sirák 10,15

embernek. Az alázatos küzdhet az igazságtalanság ellen, az lehet csak erélyes és nagylelkű; Istennek szolgálván, nem lesz az embernek rabszolgájává, Őt félvén, nem ismer félelmet a zsarnokság előtt; – az alázatosság adott oly férfiakat a világnak, kiknek acélozott akaratereje bámulandó dolgokat vitt végbe, az alázatosság adott szenteket a mennyországnak.

De nemcsak az egyesre terjed ki hatása, – az alázatosság tartja fen a társadalmat is; mert megalkotja és szabályozza az egyedül helyes és emberhez méltó viszonyokat a felsőbbség és az alattvalók közt, nélküle az uralkodó csak zsarnok, s az alattvaló erőszakosan elnyomott, s éppen azért folyton elégedetlen lázongó rabszolga lehet; általa a tekintély nyer benső méltóságában, önállóságában, s az alattvaló szeretettel hozza meg neki a szükséges függés, tisztelet és engedelmesség adóját. Ezért az alázatosság a szociális kérdéseknek is egyik leglényegesebb tényezője, neki köszönhető az összhang, béke és jólét a társadalomban, melyekben fel is virágzik aztán a haladás. „Naggyá akarsz lenni?" kérdi Szent Ágoston – „kezdd a legkisebbnél, és ha magas épületet akarsz emelni tökéletességednek, elmélkedjél előbb az alázatosság alapjáról, mert mennél magasabbnak szánod az épületet, annál mélyebb alapot kell annak ásnod."[151] Igen, a haladás nagy épületének is e szilárd alapon kell nyugodnia.

És midőn a kereszténység folyton erre tanít, folyton ezt az alázatosságot sürgeti, mely nélkül erényt nem képzelhet: elhárítja a haladásnak harmadik főakadályát is, mozgásba hozza ugyanannak harmadik lételemét is.

Miként tehát a mondottakból látható: a keresztény igazságok már önmagukban a leghatározottabb reakciót képezik az önmegtagadás, továbbá a megelégedés és az anyagi javaknak túl nem becsülése, nemkülönben az alázatosság hirdetése által – melyek minden haladáshoz feltétlenül szükségesek – azon tévedések és bűnök ellen, azon szenvedélyek terjedése ellen, melyek szintén ugyancsak önmagukban már, minden haladást lehetetlenné tesznek: az érzékiség, bírvágy és kevélység ellen.

S amint tizenkilenc századon át e keresztény igazságok biztosították egyedül az igaz haladást: úgy ezután sem lesz az más, legkevésbé pedig az egészen ellenkező tanok alapján létesíthető. S ezt különösen kell hangoztatnunk századunkban, midőn mind sűrűbben kezdenek oly hangok emelkedni, melyek, megelégelve a szellemi haladást, „a testnek rehabilitálását, jogaiba való visszahelyezését" sürgetik, más szóval: tárt kapukat akarnak nyitni az érzéki élvezeteknek, az erkölcstelenségnek; – századunkban, midőn oly sokan vannak, kik a gazdagság terjedését, a tőke uralmát dicsőítik, mint az egyetlen, kizárólagos haladást; – századunkban végre, mely mit sem akarva hallani a keresztény alázatosságról, a kevélység zsarnoki uralmának enged szabad tért, mely tér igen termékeny minden kigondolható bűnökre, királyok elleni merényletekre, s igen alkalmas lesz egykoron az egész társadalmi rend fölforgatására.

Csak a keresztény alapon van haladás, – azonkívül ki nem maradhat a bukás.

[151] S. Aug. Serm. 69, (alias 10. de verbis Domini) n. 2.

10. Befejezés. A haladás keresztény eszme

Elérkeztünk célunkhoz. Felemeltük szavunkat azok ellen, kik oly sokszor hangoztatják, hogy a keresztény vallás nem egy tekintetben gátul szolgált a haladásnak; és igyekeztünk kimutatni, hogy a keresztény igazságok nemcsak nem akadályozták soha az igazi haladást, hanem azt inkább minden tekintetben előmozdították; és pedig kimutatni igyekeztünk ez igazságot magának a keresztény tannak benső szelleméből első sorban, azután a történelem tanúságából.

Feltüntettük, hogy egyedül a kereszténység nyújt világos tant a haladás első kérdéseit, annak kiinduló- és célpontját illetőleg, melyeket az összes bölcsészeti rendszerek, és nem-keresztény alapon nyugvó elméletek nem képesek tisztán, világosan és érthetően megfejteni; hogy a legszebb eszményt állítja a haladás elé: a tökélyt. Láttuk, hogy az erkölcsiségre, az erkölcsi haladásra, – mely nélkül pedig nem létezik valódi haladás, – oly óriási hatást gyakorolt a kereszténység, milyenre nincs példa a világtörténelemben, s mely előtt annak még ellenei is tisztelettel kénytelenek meghajolni; –hogy a tudományokra és művészetekre, az iparra s az anyagi fejlődésre egyáltalán, nemkülönben a társadalomra is oly módon folyt be, mely csak nemesítőnek, tökélyesítőnek nevezhető; kimutattuk végre, hogy a keresztény tan már önmagában a legerélyesebben hárítja el az igazi haladásnak akadályait, és pozitíve is biztosítja annak szükséges feltételeit.

Az oly nyilatkozatok tehát, melyek szerint a keresztény elvek, vagy a keresztény gyakorlat a haladásnak bármely ágában, akár az értelmiben, akár az anyagi- vagy társadalmiban gátlólag, nehezítőleg hatottak volna: valóban soha nem fognak megállhatni az elfogulatlan igazságosság ítélőszéke előtt.

„Az egyetlen ésszerű mód a kereszténységet megtámadni, ha ugyan erre egyáltalában ésszerű mód létezik, nem más, mint: kimutatni, hogy szorosan az evangéliumi szabályokra alkalmazott kísérletek rosszul ütöttek ki," – úgymond Lavater. „És az egyetlen ésszerű mód" – folytatja – „a kereszténységet megcáfolhatatlanul megszilárdítani, szintén a kísérletek módja. Más szóval: mutattassék ki, vajon az emberiség terhei, melyek másképp, más módon nem voltak elviselhetők, elviselhetők-e az evangélium parancsainak követése által; – vajon fejlődtek-e ez által az emberiségben bizonyos erők, melyeknek fejlődését más rugótól nem várhattuk; – vajon előidéztettek-e ugyanaz által vágyak, az emberi természet fontos és belső szükségleteinek megfelelő vágyak, melyek sehol másutt oly állandók, mélyek s oly könnyen előidézhetők nem lehetnek; – végre, vajon a Krisztusban való hit, a kereszténységhez való hűség nyújt-e nemes, magasztos javakat követőinek. Aki ezeket bebizonyítja, bebizonyította a kereszténységet, aki ezeket megcáfolja, megcáfolta a kereszténységet."[152]

És e kísérlet nem egyszer, hanem számtalanszor megtétetett, és mindig a kereszténység előnyére.

Isteni mű ez, mely annyi nagy és áldásdús eredményt mutathat fel, mely erkölcsileg újjá teremtette az emberiséget, kiterjesztette a tudományt és művészetet, újjá alkotta a családéletet és a nemzetek életét. Haladás a keresztény alapon kívül, vagy éppenséggel a keresztény elvek ellen – chimaera, nem lehetséges.

Hisz maga a haladás keresztény eszme, per eminentiam keresztény eszme. Nem bírta, nem ismerte azt a pogány kor, mit sem tudnak a haladás kérdéséről annak bölcsei, egy jobb jövő iránti kétségbeesés rí ki úgy Marc Aurél, mint Seneca, úgy Juvenalis, mint Plinius irataiból. A régiek csak saját nemzetiségükre szorítkoztak gondolkodásukban, – a kereszténység egysége az egész mindenséget átöleli, megmutatja annak célját, kiterjed az összes teremtett világra, és feltünteti a mi dicső célunkat, rendeltetésünket, mely felé *haladnunk* kell, eszményünket,

[152] Hettingernél, id. m. II. 3. 170.

melynek megvalósítására törekednünk kell, – és ezzel szülte meg a haladás fogalmát, mely nem szorítkozik csak e földi életre, hanem a végtelen, sírontúli életre tekint át. A haladásnak e keresztény eszméje nemcsak a valláserkölcsi térre terjed ki, hanem az élet minden terére is, mert hisz az emberiség élettörvényei egy nagy alapon nyugszanak, a valláserkölcsi alapon. Ezért lehetett az antik polgárisultság csupán efemer, ezért kellett eltűnnie a föld színéről, míg a keresztény civilizáció fönnmarad és terjed a világ végzetéig.[153]

Nem a legrútabb hálátlanság-e tehát az, midőn a polgárisult ember a kereszténység ellen a haladás nevében fordul, nem ugyanaz-e vétke, mint a gyermeknek, mely édes anyjára emeli kezét, midőn a kereszténységet, mint a haladás akadályát támadja meg? Ó midőn az ember az ily nagy szellemektől úton-útfélen hallja, miként törnek pálcát a keresztény egyház fölött, mely szerintük útját vágta, vagy akarta vágni a tudománynak, a művészetnek, a polgárisodásnak: valóban meg nem állhatja, hogy ne kérdezze meg őket, miképp jutottak tulajdonképpen e tudományoknak, e művészeteknek, e polgárisodásnak birtokába, – és mik azok a nagy hangzású frázisok, melyeket minduntalan ajkaikon hordanak a szellemi szabadságról, a testvériségről, humanitásról stb., mik egyebek, mint *egyes, a kereszténységtől kölcsönzött vagy elidegenített, összefüggésükből kitépett fogalmak, melyekkel, mint tulajdonukkal dicsekesznek.*

A kereszténység, e nagyszerű összhang, Istennek műve, „Istent pedig" – mondja egy katolikus bölcsész, – „nem lehet kizárni, nem lehet kitiltani a társadalomból, Ő birtokát mindig megtartja; ha kitagadtatik is, mindig visszafoglalja. A közlelkiismeret fog tiltakozni a hamis tételek ellen. Az Istennek művén egyet mást rontani lehet, mivel a mű nem Isten, elrontani azt nem lehet, mivel az Istennek műve."[154]

Lehetetlen fel nem kiáltanunk a jeles de Maistre gróffal: „Ó római szentegyház! míg ajkaim szavakat rebeghetnek, ezekkel téged foglak magasztalni. Üdvözöllek téged, tudomány és szentség halhatatlan anyja! Salve magna parens! Te árasztod el világossággal a földet, mindenütt, hol a vak uralkodók nem akadályozták befolyásodat, s gyakran ezek ellenére is. Te szünteted meg az emberáldozatokat vagy gyalázatos szokásokat, a gyászos előítéleteket, a tudatlanság homályát; s mindenütt, hova küldéreid nem hatolhattak, hiányzik valami a polgárisultságból. A nagy férfiak mind a tieid. Tanaid tisztítják meg a tudományt a gőg és függetlenség azon mérgétől, mely azt mindig veszélyessé és gyakran gyászossá teszi."[155]

Igen, a keresztény egyház volt mindenkor főtényezője a polgárisodásnak, fönntartója a tudományoknak és művészeteknek, megalapítója és védnöke a polgári szabadságnak, megsemmisítője a rabszolgaságnak, ostora a zsarnokságnak – egyszóval legnagyobb jótevője az emberiségnek és legbuzgóbb eszközlője minden igazi haladásnak.

Előre tehát, a történelem az élet mestere, tanuljunk tőle. A haladás útjáról nincs letérés büntetés nélkül. Győztek a keresztény vallás igazságai, és győzni fognak mindenkor, azok nemesítették, civilizálták a világot, – s ez eredményeket mindig fenn is fogják tartani. S ha néha:

„Mint zúgó vihar jő eszme, szellem
S haláltusára kél Krisztus tana ellen:
Csodásan ott küzd az igért Szentlélek,
S harcaiból a tan győzelemmel tér meg.

[153] Vö. Hettinger id. m. II. 3. 129.
[154] Idézve Zádorinál id. m. 229. l.
[155] Vom Papst II. 405. l.

Ha eltéved egy-egy szédelgő világkor:
Mint a tűzoszlop ott lángol, világol,
És harsogva zengvén az örök igéket,
Tévedt nemzedékek ösvényére fényt vet.

Igy halad a földön örökifjan, bátran,
Küzdelmi dicsőség fényes sugarában,
S ha úgy látszik néha, mintha árnya volna,
Emberek vetik ez árnyat homlokára.

Zendülő királyok, nép, idő, tan, eszme
Koszorúiból egy levelet sem szeg le:
A világ folyása, az egész történet
Harciról beszélő diadalmi ének.[156]

[156] L. Népnevelő 1882. évf. 7. sz.